

KÖZLEMÉNYEK

III. János niederaltaichi apát levele 1491-ből egy kézírásos passauai Agendában. (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár). A 144 levélből álló papírkézirat (jelzete Ms. III. 202.) 1935 körül került HALMOS Ignác (1853–1931) kanonok hagyatékából az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárba. A szakirodalomból már ismert; először RADÓ Polikárp figyelt föl rá és írta le röviden 1941-ben.¹ A második világháború után évekig lappangott, 1966-ban került vissza őrzési helyére, jelzetet is csak akkor kapott.

Már RADÓ Polikárp megállapította, hogy a manuscriptum nem más, mint a Passauban 1490. július 31-én Johann PETRI-nél nyomtatásban megjelent *Agenda Passaviensis* 1491-ben készült kézírásos másolata. E passauai Agenda-ból hazánkban eddig egy nyomtatott példány ismeretes.² Christoph von SCHACHNER passauai püspök (1490–1500)³ rendeletére látott napvilágot a nyomtatott Agenda.

A 15–16. sz.-ban Passau és különösen Pozsony között élénk volt a kapcsolat: a pozsonyi káptalan tagjai közül többen korábban a passauai egyházmegye klerikusai voltak, így pl. SCHOMBERG György (†1486. IX. 30.) prépost, a pozsonyi egyetem alkancellárja, HITENDORFI Miklós (1459–1479), PRECHTL Farkas (1479-től), SCHELBINGER Gáspár (1523-tól)⁴ stb. Így kerülhetett esetleg hazánkba a kézirat. KNAUZ Nándor „A magyar egyház régi szokásai” c. értekezésében írja, hogy nálunk külföldi szerkönyvek (= rituálék) voltak használatban, leginkább az ország szélén, és hivatkozik DRASKOVICH György püspök 1636-os győri rituáléjának előszavára, melyben ez áll: „... Cum Episcopus Jaurinensis renuntiarer . . . comperi nondum cunctos novum illud Rituale (= a Pázmány-félet) amplexos, hic veterem legendam Strigoniensem, ibi Pastorale Passaviense, alibi Salisburgense adhiberi” (Magyar Sion 5/1867/166).

1623-ban Laetare vasárnap – a bejegyzés szerint – stainachi FRANKENBURGER Sebestyén ottóvölgyi (Ottental) plébános⁵ ajándékozta MURMAN Gergely ottani rektornak. Egy

¹ RADÓ Polikárp: *Esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratai*. A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola Évkönyve az 1940/41-i tanévre. Pannonhalma, 1941. p. 124. nr. 13. — Ugyanő: *Index codicum manu scriptorum liturgicorum regni Hungariae*. U. o. p. 171. nr. 136. — Ugyanő: *Mittelalterliche liturgische Handschriften deutscher, italienischer und französischer Herkunft in den Bibliotheken Südosteuropas*. Miscellanea liturgica in honorem L. Cuniberti Mohlberg. II. Romae, 1949. p. 376. nr. 57. — Ugyanő: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Budapestini, 1973. p. 479. nr. 156.

² Győr, Szemináriumi Könyvtár Ö. III. 2. Vö. SAJÓ—SOLTÉSZ: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I—II*. Budapestini, 1970. nr. 40.

³ GAMS, Bonifacius: *Series episcoporum ecclesiae catholicae*. I. Ratisbonae, 1873. p. 301.

⁴ RIMELY, Carolus: *Capitulum insignis ecclesiae Collegiatae Posoninensis*. Posonii, 1880. pp. 229, 257, 258, 262.

⁵ NÉMETHY, Ludovicus: *Series parochiarum et parochorum Archi-Dioecesis Strigoniensis*. Strigonii, 1894. p. 577. Ottóvölgyről u. o. pp. 210–211.

későbbi, év nélküli, bejegyzés szerint a nagyszombati Szent Mihály templom katalógusába írták be.

A századok folyamán megkopott, sérült egykorú egyszerű deszkára vont barna bőrkötést 1974-ben restaurálta az Orsz. Széchényi Könyvtár restauráló laboratóriuma B. Kozocsa Ildikó vezetése alatt. A felső kötéstáblából ekkor került elő egy félbehajtott missilis (210 × 150 mm), amelynek csak a külső oldaláról tudunk eddig, mivel ide írták be a fentebb már említett possessor-bejegyzéseket.

A niederaltaichi bencés kolostorban 1491. március 24-én írott levélben III. JÁNOS apát és az egész konvent tudtul adja, hogy elődje, II. FRIGYES apát 1490. december 14-én az egyház szentségeivel megerősítve meghalt. Az ismeretlen címzettnél hivatkozik a köztük fennálló imaszövetségre és kéri őket, hogy imádkozzanak érte és írják be nevét a halottak kalendáriumába, hiszen a niederaltaichiak is imádkoznak az ő halottaikért.

A 8. sz. első felében alapított niederaltaichi kolostorról tudjuk, hogy kolonizációs és missziós központ volt Cseh- és Morvaország, valamint hazánk felé is. A középkorban, a hanyatlás idején is példaképnek számított, hiszen más kolostorok 8 niederaltaichi szerzetest kértek apátjukul és velük számos, még külföldi kolostor is imaszövetségben állott.⁶

III. JÁNOS apát⁷ és a konvent levele nem sokkal ezután került a niederaltaichiakkal imaszövetségben álló valamelyik bencés kolostorban (talán Passau) bekötésre az ugyancsak 1491-ben másolt passauai Agendával együtt, s maradt rejtve egészen 1974-ig, az egyszerű kolostori kötés restaurálásáig.

A levél szövege itt-ott, főként a félbehajtásnál nehezen olvasható:

„Cum orationibus nostris? Sinceram a domino Johanne caritatem Rende? Venerabiles ac religiosi patres/ et fratres vestris dolenter notificamus caritati quod XVIII Calendis January Reverendus in Christo/ pater et dominus Fridericus abbas Sacramentis ecclesie prius rite premunitus viam universe/ carnis ingressus est Quare obnixè rogamus ut iuxta fedus contracte vobiscum fraternitatis/ eidem nostro prefato patri ex...? suffragia impendere Necnon vestris Calendarys mortuorum/ nomen ipsius inscribere velitis Prout ... pro vestris defunctis soliti sumus ex...? Ex nostro/ Monasterio Inferioris Altach Anno domini LXXXXI vicesima quarta Marti/ Fratres Johannes divina permissione? succedens? Abbas/ Totiusque Conventus ibidem”.

KOVÁCH ZOLTÁN

Ki fordította Osterwald „Traité des sources de la corruption qui règne aujourd’hui parmi les chrétiens” című művét magyarra? Jean-Frédéric OSTERWALD neuchâтели lelkésznek, akit az ún. „ésszerű ortodoxia” egyik legjelentősebb képviselőjeként tart számon a teológia-történet, — ez az 1700-ban megjelent munkája 1745-ben Debrecenben is kiadásra került magyar nyelven, a következő címmel: *A keresztyények között ez idő szerint uralkodó sok romlottságok kútfejeiről való Elmélkedés*. A fordító nevének feltüntetése nélkül napvilágot látott mű fordítójának az irodalom DOMOKOS Márton, Debrecen akkori főbíráját tekintti. Hogy ez a felfogás honnan ered, s min alapszik, ma már nehéz lenne megállapítani. PETRIK Géza *Magyarország bibliographiája* c. munkája (Bp. 1888—1892) csak a megjelent mű címíratát közli (II. k. 953. l.). Magam először ZOLTAI Lajos *Domokos Márton debreceni főbíró és kora* c. tanulmányában (Debreceni Képes Kalendárium, 1909., 63.) találkoztam ezzel a megjelöléssel bizonyító adatokra való utalás nélkül. ZOLTAI állítását viszont elfogadja és tovább adja ZOVÁNYI Jenő *Cikkei* (Bp., 1940.) DOMOKOS Mártonról

⁶ *Lexikon für Theologie und Kirche* 7/1962/950—951.

⁷ *Monumenta Boica*. Vol.11. Monachii, 1771. 11. A niederaltaichi apátok névsora.

szóló címszavában, melyet ZOLTAI tanulmányára alapít. Kettejük tekintélyét aztán mintegy a magáéval megtoldva, RÉVÉSZ Imre minden kételkedés nélkül ezt írja *Bécs Debrecen ellen* c., DOMOKOS Lajosról szóló tanulmányában, (Bp. 1966., 20. l.): „Ostervald (így!) — művét Domokos Márton lefordította, és névtelenül 1745-ben kiadta a következő cím alatt” stb. Nem csoda, ha ezek után BENDA Kálmán — IRINYI Károly *A 400 éves debreceni nyomda* c. munkájukban a mű címe után zárójelben szintén odateszik: „Ford. Domokos Márton”.

Ezzel szemben mi a valóság? SZILÁGYI Sámuelnek (1719–1785), az ifjú debreceni professzornak elhunyt kortársa és barátja Maróthi felett mondott latin nyelvű emlékbeszédének, mely nyomtatásban is megjelent a zürichi *Museum Helveticum* 1746. évfolyamában (II. rész, 249–280.), egyik jegyzetében (271–272.) ezt olvashatjuk (A szöveget magyarul idézem):

„Ide tartozik az a dolog, aminek maga Debrecen városának tiszteletreméltó tanácsa volt a kezdeményezője, ti. hogy Ostervald (így) tiszteletes Romlottság kútfejei (ti. című munkája) kinyomattassék. Hogy ezt az elhatározást a tanács milyen sokra értékelte, már abból is meg lehet érteni, hogy mikor őt (ti... Maróthit, akiről a főszöveg szól) más dolgok, amelyek vállára nehezettek, ennek az igen szép könyvnek a fordításától elvonták (bár már a harmad részét, vagy kevéssel többet is, a francia nyelvből magyarra átültette), legott négy férfi vállalkozott önként a hátralevő munka elvégzésére, hogy a könyvet minél előbb napvilágra lehessen bocsátani. Az első volt tekintetes Domokos Márton úr, Debrecen városának bírāja, aztán az igen kiváló Szeremlei Sámuel úr, első szenátor és a debreceni Kollégium gondnoka, továbbá tudós Buzinkai György úr, a város fizikusa, orvosdoktor, végül a híres-nevezetes Szilágyi Sámuel professzor úr, aki a könyv kiadását is gondozta. Az irigy sors nem engedte, hogy Maróthi kinyomtatva lássa a könyvet, ti. meghalt, mielőtt az megjelent volna”.

A jegyzet az *Oratio funebris*nek ahhoz a részéhez kapcsolódik, melyben SZILÁGYI MARÓTHI teológiai felfogását, egyházi tevékenységét méltatja. Mivel a főszöveg kezdete előtt ott áll (254. l.), hogy „notas, ubi necessarium visum est, orationi adjecit” „Stephanus Hatvani de Hatvan Nobilis Hungarus”, vagyis a beszédet, ahol szükségesnek látszott, jegyzetekkel egészítette ki HATVANI István, nyilván ez a jegyzet is az ő kezétől származik. HATVANI MARÓTHINAK is, SZILÁGYI-nak is tanítványa volt, s a beszédet is ő vitte magával Bázalbe, 1746 tavaszán MARÓTHI barátjához BECKhez, aki a *Museum Helveticum* egyik szerkesztője volt. (A másik Johann Jacob BREITINGER zürichi professzor). Bármilyen jól tájékozott is lehetett HATVANI MARÓTHIVAL és SZILÁGYIVAL kapcsolatban, mégis fel kell tételeznünk, hogy a jegyzetek nem az ő „rögtönzései” voltak, hanem azokat még itthon megbeszélte SZILÁGYI Sámuellel, amint azt többek között a fenti sorok részletes értesültségre valló megállapításai (pl. hogy meddig jutott MARÓTHI a fordításban, ki gondozta a megjelenendő könyvet) is bizonyítják. OSTERWALD művének fordítását tehát jó harmad-részben MARÓTHI, mintegy kétharmad részben négy debreceni, ahogy ma mondanák, „vezető értelmiségi” férfiú fordította, ami nemcsak ezek vallási felfogását („ésszerű ortodoxia”), hanem a debreceni előjárók műveltségi szintjét is mutatja: szinte máról holnapra négy ember is vállalja, hogy a MARÓTHI által megkezdett fordítást gyorsan befejezze, „tisztá, világos, nyomatékos, és az egyszerűbb lelkek számára is érthető magyarsággal” (RÉVÉSZ I. i. mű, 20.).

Ezek alapján javasolom, hogy az OSTERWALD-fordítást MARÓTHI—DOMOKOS stb. jelzés alatt tartsa nyilván könyvészetünk.

Csokonai könyvtárának egy kötete a prágai Egyetemi Könyvtárban. 1974 őszén alkalmam nyílt rá, hogy tanulmányozzam a prágai Egyetem Könyvtár ún. KUBELIK (SZÉLL) gyűjteményének [Knihovna Kubelikova (Széllova)] kéziratos anyagát.

Mint ismeretes, a múlt század neves könyv- és kéziratgyűjtőjének, SZÉLL Farkasnak gazdag hagyatéka fogadott leányának házassága révén Prágába került. (SZÉLL [BESSENYEI] Marianne-t 1903-ban vette feleségül KUBELIK János, a világhírű cseh hegedűművész.) Az értékes gyűjtemény később KUBELIKNÉ SZÉLL Marianne adományából jutott a prágai Egyetemi Könyvtár tulajdonába, ahol különgyűjteményként kezelik.¹

A gyűjteménynek eddig csak kéziratos anyaga részesült figyelemben a hazai filológia részéről: 1954-ben KLANICZAY Tibor I—20. tételben 22 kéziratos kötetet, ill. köteget ismertetett belőle, majd STOLL Béla ezek közül 16-ot (18 kötetet) részletesebben tárgyalt 1963-ban közzétett bibliográfiájában.² STOLL elhagyta KLANICZAY felsorolásának utolsó négy tételét, amelyeket maga a közlő is jelentéktelenebbnek ítélte; az „Acta Varia” megnevezésű tételt azért is mellőzhette STOLL, mivel ez a — valójában „Epistolae Variae et fragmenta” elnevezésű négy kötegnyi — gyűjtemény főként leveleket tartalmaz, bár akad benne kéziratos versgyűjtemények töredéke is.

Nem lehet most itt célunk, hogy a KUBELIK (SZÉLL) gyűjtemény kéziratos anyagának 128 tételét akárcsak vázlatosan is ismertessük, bár a XVIII. századi kutatások szempontjából ez is elodázhatatlan feladat. Csupán jelezni szeretnénk, hogy a gazdag gyűjtemény elsősorban a XVIII. századi hazai történetre, különösen a debreceni Kollégium életére vonatkozóan tartalmaz értékes anyagot, ami érthető is, ha tudjuk, hogy SZÉLL Farkas atyja, SZÉLL Sámuel 1810-től Debrecenben tanult, s föltehetően nagyapja, SZÉLL György ref. lelkész is már ott végezte a főiskolát. SZÉLL Sámuel mint a poétai osztály köztanítója költőként is híre emelkedett: többek között FERENCZY István Csokonai-szobrának Debrecenbe érkezését latin és magyar nyelvű ódával ünnepelte;³ számos kéziratos verse található a Kubelik (Széll) gyűjteményben. Kívüle számos ismeretlen verssel szerepel itt CSOKONAI poézis-oktatója, (HÁLÓ) KOVÁCS József is, aki az ismertetésekben is sajnálatosan összekevertetik a dunántúli CSOKONAI-epigonnal, a pátkai „rímkovács” KOVÁCS Józseffel. Mivel SZÉLL Farkas anyai ágon testőrírónk családjával, a BESSENYEI családdal volt közvetlen kapcsolatban (anyja BESSENYEI Anna volt), érthető, hogy a BESSENYEI családról, s közvetlenül BESSENYEI Györgytől is több mű található a kéziratgyűjteményben.

SZÉLL Farkas egy ideig, 1895-től a debreceni Csokonai-Kör elnöki tisztét is betöltötte, s talán ezzel magyarázható, hogy CSOKONAIRA vontakozóan is gazdag anyaggal rendelkezik gyűjteménye.

Az egykorú kiadatlan, ismeretlen versek és prózai művek mellett több teológiai, protestáns egyháztörténeti mű található a kéziratok között, s az eredeti művek mellett akadnak benne kevésbé értékes másolatok is, pl. GYÓRI Mihály könyvekből, hírlapokból egybe-másolt kötetei vagy BUDAI Ézsaiás, GÁTI István egy-egy nyomtatott munkájának kéziratos másolata.

Akad a gyűjteményben azután XVIII—XIX. századi napló, útleírás, önéletrajz, levél is, amelyeknek már mint gyűjtő juthatott birtokába SZÉLL Farkas.

¹ Ld. SZINNYEI: *Magyar Írók* XIII, 648—9. KLANICZAY: I. OK. VII. [1954]. 3—4: 432 kk. DÉZSI Lajos 1930-ban a gyűjtemény egyik fontos kézirataról még úgy tudta, hogy az „Kubelikné sz. Bessenyei Marianne könyvtárban, Prágában van.” (RMKT. VIII, 468.

² Ld. KLANICZAY: I. OK. i. h. és STOLL Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája. (1565—1840)*. E művekről — a KLANICZAY említette 16., 18., 19. és 20. kivétellel — mikrofilm is található az MTA Könyvtárának Mikrofilmtárában.

³ Ld. Örvendező versek a nemes magyar nemzethez, midőn Rómában lakó magyar Ferenczy István, néhai nevezetes poéta Csokonai Vitéz Mihály mellképét a debreczeni helv. hitv. kollégiumnak ajándékba küldötte. Debrecen. 1823.

A Kubelik (Széll) gyűjtemény kéziratának részletes ismertetését más alkalomra hagyva, hadd emlékezzünk meg a következőkben a gyűjtemény nyomtatványairól.

Céлом nekem is a kézirat anyag áttanulmányozása volt, s csupán próbaképpen — szűrőpróbaként — néztem utána: nem kerültek-e SZÉLL Farkas nyomtatványai is a prágai Egyetemi Könyvtárba.

A nyom, amelyen elindultam, BARCSA János, 1908-ban közzétett Csokonai-bibliográfiájának⁴ két adata volt. BARCSA a bibliográfia III. fejezetében a „Csokonaira vonatkozó kéziratok”-at és „Csokonai kéziratai”-t írja le; a budapesti és a debreceni közgyűjtemények ismertetése után „Kéziratok más gyűjteményekből” címmel sorol föl néhány vidéken található kéziratot. Első helyen „B. Széll Farkas debreceni táblai tan.-elnök tulajdonában levő kéziratok”-at említi, összesen ötöt:

Elegyes dalok. Összeírta GYÖRY Mihály 1825.

(Ez nyilvánvalóan azonos a Kubelik [Széll] gyűjteményben XXII. C 42. ő. 31. jelzet alatt található *Elegyes Dolgok* című kötettel, amelyet GYÖRY Mihály másolt össze 1825-ben s számos CSOKONAI-verset tartalmaz. Klaniczay 9. sorszám alatt említi.)

Kovács József verseskönyve.

A Kubelik (Széll) gyűjteményben négy hasonló című versgyűjteményt is találunk; ld. KLANICZAY: 6., 7., 10. és 13. A 13. számúnak a címe pontosan megegyezik a BARCSA által említetttel: *Kovács József Verses könyve*. KLANICZAY 13. sorszám alatt XVIII. század-végi gyűjtemény címmel említi ezt a kötetet, de STOLL már *Kovács József-gyűjt.* megjelöléssel vette föl bibliográfiájába (443. sz.), megjegyezve, hogy „A gyűjteményt egyik későbbi tulajdonosáról neveztük el. . . Ez nem azonos a versszerző Kovács Józseffel” A figyelmeztetés helyes, bár nem egész pontos; pontosabban: nem azonos a pátkai „rím-kovács” KOVÁCS Józseffel, de azonos a versíró (HÁLÓ) KOVÁCS Józseffel, CSOKONAI poézis-oktatójával, az *Aeneis* magyarra fordítójával. KLANICZAY és STOLL csupán TELEKI József, GYÖNGYÖSI János verseit említik a kötetből, s így arra kellene gondolnunk, hogy BARCSA adata valamelyik másik KOVÁCS József-gyűjteményre vonatkozik, amelyeknek mindegyike tartalmaz — KLANICZAY és STOLL szerint is — CSOKONAI-verset.

Mégis alighanem erre a kötetre utalt BARCSA: tüzetesebb vizsgálat után ugyanis kiderül, hogy a gyűjtemény CSOKONAI poézis-oktatójától, (HÁLÓ) KOVÁCS Józseftől is tartalmaz verseket, sőt egy CSOKONAI-verset is: másolatban ugyan, de melllette a költő néhány soros autográf pótlásaival!

Aő 1794. 1. July. címmel, *El jöttetek hát Oh Hazai Naggyai.* . . kezdettel előfordul e kötetben a *Gróf Károlyi József úrnak* című alkalmi vers, amelynek latin nyelvű része 1794-ben Debrecenben a szerző neve nélkül *Carmen inaugurale* címmel nyomtatásban is megjelent SZIGETHY Mihály nyomdájában. A prágai kézirat a köszöntőnek csak magyar nyelvű részét tartalmazza, s a versek némileg más sorrendben fordulnak elő benne, mint ahogyan az Alkalmatosságra írt versek 1805-i kiadásában s a későbbi kiadásokban: a kéziratban „Az élő nyelven tett köszöntés” rímes alkaioszi strófái vannak az első helyen, ezután jönnek „Az énekek”, s végül csak a legvégén a voltaképpeni üdvözlő vers páros rímű tizenkettősei (176—184. 1.).

Az indító rímes alkaioszi versszak mellett CSOKONAI saját kezű bejegyzései olvashatók:

Én is itt a' Hegy tövéb [= tövében] | Hol n̄ [= nem] igen meredek | Nagysádnak
maga [= magam] Nevébe [= Nevében] | Apró Violát szedek | Es Laurussához kaptsol-
va | Be mutatom kéz tsokolva | Végye tölē [= tőlem] kegyesen.

⁴ A *Csokonaira vonatkozó irodalom és a kéziratok*. ItK 1908: 95—111.

Némileg eltérő sortördéssel ez a versszak az Alkalmatosságra írt versekben közvetlenül az alexandrinusokban írt köszöntő végén jelent meg: ez után következett az „élő nyelven tett köszöntés” és az énekek.

A kéziratban az „élő nyelven tett köszöntés” utolsó strófája után (177. l.) ismét CSOKONAI autográf bejegyzése következik: „Az Énekek Phoebus a' Honortól | Pallástól és Hirtől | kísértetve, a' Musákhoz” Ez a szöveg a megfelelő helyen található az Alkalmatosságra írt versekben.

Mivel a gyűjtemény egyik tulajdonosa, (HÁLÓ) KOVÁCS József, CSOKONAI debreceni poeseos praeceptor volt, s az ő 1793-ból s 1794-ből származó versfogalmazványait is tartalmazza a kötet, könnyen megmagyarázható, hogyan kerülhettek bele CSOKONAI autográf verssorai.

Úgy látszik tehát, hogy BARCSA adata mégis SZÉLL Farkas gyűjteményének erre a kötetére vonatkozik.

BARCSA következő adata:

Csokonai: Gerson du Malheureux. Vigjáték. 1793. Debreczen.

Ez bizonyára azonos a prágai Kubelik (Széll) gyűjtemény XXII. C 22. č. 21. számú másolatával, amelyet KLANICZAY 3. sorszám alatt említ *Csokonai-kézirat* címmel. (STOLL-nál — a kötet tulajdonosáról — *Szántó Dániel-gyűjt.* megnevezéssel található; a prágai katalógusban *Csokonai V. M. Gerson.* . . címmel fordul elő.) A gyűjteménynek az említett vigjáték voltaképpen csak első darabja: kívülre számos hosszabb-rövidebb CSOKONAI-művet tartalmaz.

A fentiekben kívül még két művet említ BARCSA SZÉLL Farkas tulajdonából; idézzük:

„*Plinii [= Plinii] Caecilii: Panegyricus.* Hátsó lapján a gyermek Csokonay kézaláírása.)

Pope essay sur l'homme. (A címlapon Csokonai kézaláírás.)

Miután a prágai Egyetemi Könyvtárban sikerült a BARCSA által említett kéziratokat azonosítanom, kísérletet tettem rá, hogy az említett nyomtatványokat is megtaláljam, bár BARCSA nem jelzi határozottan, hogy ezek nyomtatványok, s arra nézve sem volt semmi biztos támpontom, hogy SZÉLL könyvgyűjteménye is kikerült-e Prágába.

A PLINIUS-kötetet ugyan nem találtam meg, a POPE-kötetet azonban igen, s ez kárpótolt a másik lappangó műért is, mivelhogy kolligátum: voltaképpen három mű, s nem esupán CSOKONAI névbejegyzését tartalmazza, hanem az előzéklapokon a költő érdekes bejegyzéseit, s a kötetekben kiemelésait, lapszéli jegyzeteit.

A 66 G 222 jelzet alatt található kötet a következő műveket tartalmazza:

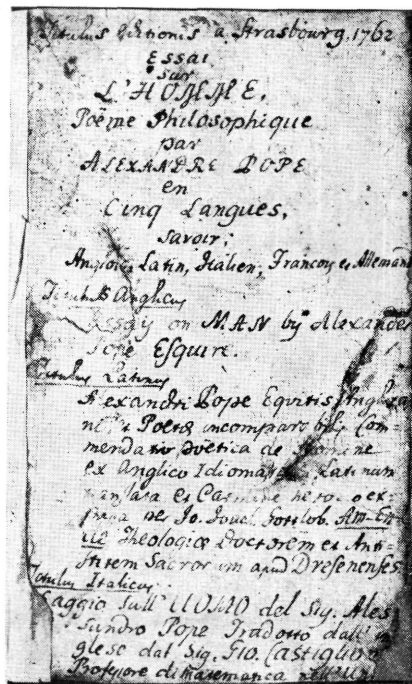
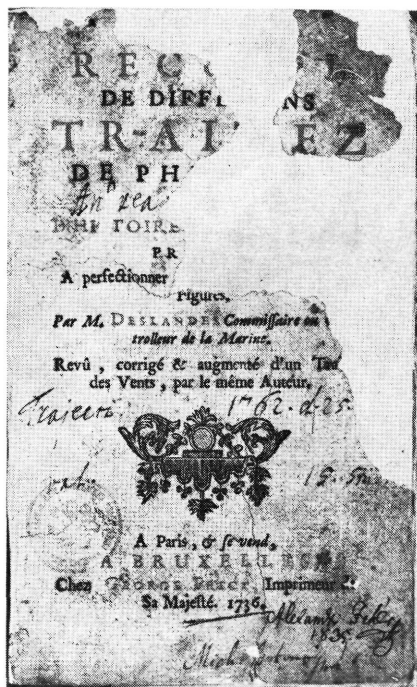
Recueil de differens Traités de Physique et d'Histoire Naturelle... Par M. DESLANDES... Paris & Bruxelles... 1736.

Essai sur l'Homme. Par M. POPE. Traduit de l'Anglois en Francois. [E sor után nyomtatott betűkkel, kézzel beírva: *par Mr de Silhouette.*] Edition revue par le Traducteur... A Londres, chez Pierre DUNOYER... A Amsterdam, chez Jean Frederic BERNARD. M.DCC.XXXVI.

Commentaire sur la traduction en vers De Mr. l'Abbé du Resnel, de L'Essai de M. Pope sur l'Homme, Par M. de Crousaz... A Genève[!]. MDCCLXXXVIII.

CSOKONAI névbejegyzése voltaképpen nem POPE művének címlapján, hanem a kolligátum első darabjának, Deslandes munkájának címlapján olvasható, legalul, a lap alján: *Mich. Csokonay Mpr.* Igen fontos azonban az is, amit BARCSA nem említ, hogy a kolligátum előzéklapján CSOKONAINAK POPE művére vonatkozó hosszabb bejegyzése olvasható, ugyanígy a második könyv címlapjának verzőjén is, s a két POPE-vonatkozású műben CSOKONAI lapszéli jegyzetei s aláhúzásos kiemelési is megtalálhatók.

Mivel a bejegyzések javarészt könyvészeti jellegűek, itt közöljük azokat is.

Deslandes és Pope művei Csokonai bejegyzéseivel a prágai Egyetemi Könyvtárban

A kolligátum előzőklapján CSOKONAI saját kezű adatai olvashatók POPE művének egy ötnyelvű kiadásáról, a következőképpen:

„Titulus Editionis a Strasbourg 1762. / Essai / sur / L'HOMME, / Poëme Philosophique / par / ALEXANDRE POPE / en / Cinq Langues, / savoir: / Anglois, Latin, Italien, François et Allemand /

Titulus Anglicus

Essay on MAN by Alexander / Pope Esquire.

Titulus Latinus

Alexandri Pope Eqvitis Anglicani et Poetae incomparabilis Com- / mondatio poëtica de Homine / ex Anglico Idioma ... Latinum / translata et Carmine toto ex- / pressa per Jo. Joach. Gottlob. Am-En- / de Theologiae Doctorem et Anti- / stitem Sacrorum apud Dresen / [s].

Titulus Italicus

Saggio sull' UOMO del Sig. Ales- / sandro Pope Tradotto dall'an- / glese dal Sig. Gio. Castiglion[e] / Professore di Matematica nell' univer- / sita di Utrechti.

Titulus Gallicus Essai sur l'Homme Poe- / me Philosophique de Mr. Alexan- / dre Pope. Traduit de l'Anglois / par Mr. L'Abbé du Resnel / membre de l'Academie des Inscri- / ptions, et belles lettres.

Titulus Germanicus [gót betűkkel:] Der Mensch ein philosophisches Gedicht von Ale- / xander Pope aus dem Engli- / schen ins Deutsch übersetzt / von den Herrn Heinrich Chri- / stian Kretsch. (?)

Titulus Gallicus Versiones in Soluta orationis / Essai Sur l'Homme par Alexandre / Pope traduit de l'Angloisen / François par Mr. de Sihauette

[alatta más színárnyalatú tintával, de valószínűleg Csokonai kezével]

Plato, Se[neca], Montagne [!], Pascal c'est"

Mint említettük, a kolligátum erősen rongált első kötetének címlapján olvasható CSOKONAINAK BARCSA által említett aláírása.

A 310 oldalas érdekes természettudományos mű jó bizonyítéka CSOKONAI sokirányú érdeklődésének. Hogy ezt is végigbújta, nem csupán POPE filozófiai költeményét, azt a 214. oldal lapszéli jegyzete is bizonyítja: a szövegben a francia *Vers* szót aláhúzta, majd a bal lapszélre odaírta latin etimonját és magyar megfelelőit: „féreg = *vermis*. — Szű”.

A kolligátum második darabja (66 G 222/All. I.) voltaképpen POPE híres filozófiai költeményének francia prózafordítása. A címdalon mottóként POPE művének szállóigeszzerű sora olvasható, alatta francia megfelelőjével:

The proper study of mankind is MAN.
L'étude propre de l'Homme est l'HOMME.

A címlap verzóján — föltehetőleg CSOKONAI kezével — POPE művére vonatkozó, ill. arra vonatkoztatható idézetek:

POPIO majorem Poëtam tota Anglia
non habet et forte nulla gens

Gesner Hag. Tom. I. pag. 144.

DISCITE O MISERI ET CAUSAS COGNOSCITE RERUM / QUIDSUMUS, ET QUID-
NAM VICTURI GIGNIMUS; ORDO / QUIS DATUS; AUT METAE QUAM MOLLIS
FLEXUS ET UNDE / — — — — — QUID FAS OPTARE / — — — — —
— PATRIAE, CARISQUE PROPINQUIS / QUANTUM ELARGIRI DECEAT: QUEM
TE DEUS ESSE / JUSSIT HUMANA QUA PARTE LOCATUS ES IN RE /
PERSEUS SATIR. III. v. 66. sq.

Az idézetek végén franciául még ez a megállapítás olvasható: „La Traduction Française de Mr. de Silhouette est plus conforme au Texte original.”

A kötetet magát I—XXXVI. oldal terjedelmű előszó vezet be a fordító tollából, majd következik POPE versének 112 oldalnyi prózafordítása.

E fordításban figyelemre méltó, hogy több helyen megtalálhatók benne CSOKONAI lapszéli szomagyarazatai, de ennél is fontosabbak függőleges szaggatott vonallal jelölt kiemelései, amelyek POPE művének filozófiaí mondanivalóját illetik. Ezekkel külön tanulmányban kívánok foglalkozni.

SILHOUETTE prózafordítása után következik a kolligátum harmadik darabja: részletes, 375 oldalnyi kommentár POPE filozófiai költeményének egy másik — verses — francia fordításához, 66 G 222/All. II. jelzettel:

„Commentaire / sur la / traduction en vers / De Mr. l'Abbé du Resnel, / de / L'Essai de M. Pope / sur l'Homme, / Par M. de Crousaz, / Conseiller des Ambassades de S. M. le Roi / de Suede & Landgrave de Hesse-Cassel, / ci-devant Gouverneur de S. A. S. le Prince.”⁵

Ebben nincsenek bejegyzések CSOKONAITól.

A kötet — a kolligátum — mindenképpen igen becses forrása CSOKONAIRA vonatkozó ismereteinknek: bevilágít szellemi műhelyébe, érdeklődési körébe. Megmutatja, hogy a „humán” jellegű filozófiával párhuzamosan mennyire érdekelték a természettudomány új eredményei, egészen a kísérletekig. (Erről különben több verse is tanúskodik, a *Dorotytá-tól* a *Dr. Földiről* szóló töredékig.) POPE-pal való kapcsolatát is új megvilágításba helyezi: TEVELI Mihály már a századfordulón számos példával bizonyította az angol költő ihlető hatását CSOKONAI bölcselő költészetére⁶ s FEST Sándor újabb példákat idézett a magyar költő bensőséges szellemi kapcsolatára POPE-pal⁷; ennek ellenére irodalmi köztudatunk

⁵ Crousaz műve voltaképpen éles kritika, sőt támadás Pope bölcselő költeménye ellen.

⁶ TEVELI Mihály: *Csokonainak „A lélek halhatatlanságáról” írt tanító-költeménye*. Kör-möcbánya. 1900.

⁷ FEST Sándor: *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*. Budapest, 1917. 77 kk.

még mindig elsősorban a *Fürtrablás* s a *Dorottya* kapcsolatát tartja számon. Pedig amikor 1794-ben a rousseau-i *Az Estve* s a voltaire-i *Az álom*⁸ szomszédságában *A Tél* című verse végén POPE-ra s GESSNERre hivatkozik CSOKONAI: elsősorban az *Essay on Man*-re, erkölcsbölcseletének erre az alapművére gondol, amely BESSENYEI révén hatolt be irodalmunkba.

S itt utalnunk kell egy némileg még tisztázatlan, de mindenképpen tovább nyomozandó érdekes adatra. FEST Sándor az angol irodalom magyarországi hatásáról írt kitűnő tanulmányában PERÉNYI Józsefra hivatkozva a következőket mondja lapalji jegyzetében: „Csokonai 1798. aug. 4-én értesíti Arankát, hogy kezébe került Pope *The rape of the lock*-ja és *Essay on Man*-je; »e darabok vagynak nálam rész szerént elkészítve, rész szerént pedig munka alatt«. Ez adatot megemlíti PERÉNYI J.: »Aranka Gy. Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társasága« c. munkájában.” (I. h. 76) Perényinek az ItK 1916. évfolyamában s különnymatban is megjelent dolgozatában ezt az adatot nem találom, nincs meg az idézett 1798-i Csokonai-levél eredeti kéziratában sem az MTA Könyvtárának Kézirattárában (M. Irod. Lev. 4-r. 146), (bár ez a levél több szövegváltozatban is közkézen forog a kiadásokban).⁹ FEST Sándor adata bizonyára valamilyen más filológiai forráson alapul.

Természetesen a prágai kolligátum nemcsak mint CSOKONAI egyik szellemi forrása érdekes számunkra, hanem mint elkallódott könyvtárának egyik darabja is.

Egy költő, író szellemi érdeklődésére talán semmi sem oly jellemző, mint az a kis magánkönyvtár, amelyben legföltettebb kincseit, állandó kézikönyveit őrzi.

Míg PETŐFI könyvtárának darabjait viszonylag jól ismerjük, sőt ténylegesen bírjuk is, CSOKONAI könyvtára sajnálatos módon szinte teljesen elkallódott. Pedig volt ilyen kis magánkönyvtára: a *Tempefőiben* Rozália szavaival, de a maga nevében mondja „kisdéd magyar könyvtár”-áról, hogy: „e teszi énnékem gyönyörűségessé legkedvetlenebb óráimat is.”¹⁰ Majd a második felvonásban már maga Tempefői mondja könyveire mutatva: „Ti néma barátim! . . . kik kedvesebbé teszitek unalmas óráimat. . .”¹¹

De kéziratleltárai között is volt egy jegyzék, amely kis házi könyvtárának katalógusát tartalmazta. Az MTA Könyvtárában őrzött N¹⁰ 17 jelzésű kéziratleltár 25. tétele ez: „Thékám' Lajstroma”¹² Sajnos, ez a nagybecsű jegyzék elveszett, illetőleg lappang. Így mai ismereteink szerint csak következtetni tudunk e kis könyvtárra a költő följegyzéseiből, levelezéséből, ill. abból a néhány szétszórtan megmaradt kötetből, amelyben névbejegyzése olvasható.

Az OSZK Régi és ritka könyveinek gyűjteményében két ilyen mű található; föltehetőleg CSOKONAI barátjának, a régiséggyűjtő NAGY Gábor debreceni ügyvédnek hagyatékával kerültek oda. Az első kötet voltaképpen CSOKONAI atyjának, CSOKONAI Józsefnek könyvtárából szállt fiára.

Oct. Lat. 814: WESZPRÉMI István: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia, Centuria prima*. Lipsiae. MDCCLXXIV. A címlapon CSOKONAI József bejegyzése: „Anno 1776. d[ie] 28^a 7bris... [stb.]” Alatta fiának, a költőnek beírása: „*Jam Michaelis Csokonai Ao [= Anno] 1788 21^a februarii.*”

Oct. Hung. 1685.: *Joannis Oweni Eppigrammata*. Basiliae. 1781. CSOKONAI autográf bejegyzésével: „*Michaelis Csokonai. 1795 —*”

⁸ Vö. SZAUDER József tanulmányával: ItK 1969. 1. kk.

⁹ Vö. HARASZTI Gyula: *Csokonai Vitéz Mihály*. Budapest, 1880. 157—8., HG. II, 655—6. és *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája*. Budapest, 1973. II, 839—40. Az utóbbi a hiteles.

¹⁰ Ld. CSOKONAI VITÉZ Mihály összes művei. Bevezetéssel ellátva kiadták HARSÁNYI István és GULYÁS József Budapest, é. n. [1922.] III. 122. A továbbiakban: HG.

¹¹ HG. III, 146.

¹² Ld. MTA Könyvtárának Kézirattára, K 679/II. 40a.

A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Nagykönyvtárában, Debrecenben, három kötet található CSOKONAI egykori könyvtárából:

G 2229. „Gradus ad Parnassum...” A hátsó táblán: „Cs. V. M. 1785.” Az előtte levő oldalon, ugyancsak a lap felső szélén ez a — föltehetően szintén saját kezű — bejegyzés található: „Cs. V. M. 1797.”

Q 1269. „Stephani BLANCARDI *Lexicon Medicum*... Vol. I—II. Lipsiae, 1777.” — A II. kötetben az előzéklap jobb felső sarkában Csokonai saját kezű bejegyzése: „*est Michaelis Csokonai Debrec. Ia Junii 1793.*”

N. 465. „J. G. SULZER: *Allgemeine Theorie der schönen Künste* I—IV.” A III. kötet 257. lapján a költő sajátkezű névbejegyzése: „*Csokonay*”.

(Ezt az utóbbit KAZINCZYtól kapta fogságból való szabadulása után.)^{12a}

Mindössze öt mű ez, s a most előkerült kolligátummal együtt nyolc; de így is — mint csöpp a tengert — jól tükrözik a költő esztétikai, természettudományi, filozófiai érdeklődését.

Ezenkívül még tudunk CSOKONAI könyvtárának néhány darabjáról: 1792 nyarán, írói bemutatkozásakor ajándékba kapott KAZINCZYtól egy BÜRGER-kötetet, majd később egy HERBERT.¹³ (Ez az utóbbi KAZINCZY fordítása, a *Paramythion* lehetett.) Tudjuk, hogy VÁLYI-féle lexikonát egy alkalommal megvételle ajánlotta fel PUKY Istvánnak,¹⁴ s hogy ajándékképpen megkapta SZÉCHENYI Ferenctől a Nemzeti Könyvtár kinyomtatott katalógusát.¹⁵

Legtöbbet természetesen akkor tudnánk meg CSOKONAI szétszóródott könyvtáráról, ha az említett „Thékám’ Lajistroma” az ismeretlenségéből fölbukkanna.

Végezetül még CSOKONAI prágai kötetének provenienciájáról kell szólnunk.

A kolligátum szép, teljesen ép félbőr kötésű; a kávébarna színű gerincen aranyozott betűkkel ez olvasható: *Recueil de differens Traites de Physique* | × | *Pope* | *Essai* | *sur* | *L’Homme* | × | 1736 |. A jelenlegi kötés föltehetőleg későbbi, de valószínűleg már Csokonai idejében kolligátumot alkotott a három mű.

Mint láttuk, CSOKONAI neve az első mű címlapjának legalján olvasható, s ugyanez az oldal tájékoztat a korábbi tulajdonosról is. A rongált címlap 4. sora után ez a névtöredék betűzhető: *Andrea*. . . Bizonyára *Andreas Karmán* nevévé egészítendő ki, akinek neve — ugyanezzel a kézzel — az *Essai sur l’Homme* címoldalán is megtalálható.

A 12. sor után — az előbbi kézzel — keltezés: *Trajecti 1762. d. 25.* . . A hónap neve már olvashatatlan.

A könyv egykori — bizonyára első magyarországi — tulajdonosa tehát egy KÁRMÁN András lehetett, aki alkalmasint azonos KÁRMÁN Józsefnek, az *Uránia* szerkesztőjének nagyapjával. KÁRMÁN András, későbbi losonci iskolaigazgató, debreceni és sárospataki tanulmányai után 1728—30 között Utrechtben, Leydenben és Breslauban tanult.¹⁶ *Trajectum* (Traiectum ad Rhenum) Utrecht latin neve, tehát jól egybevág KÁRMÁN András külföldi tanulmányútjával. Ezzel csak a dátum évszáma nem egyeztethető; arra kell gondolnunk, hogy — ha csak nem elírás az 1762 — esetleg később kapta meg ezt a kötetet Utrechtből KÁRMÁN, valamelyik külföldi barátjától vagy egy Utrechtet járt protestáns diáktól.

A keltezés alatt jelzetszerűen ugyanazzal a kézzel: 15. 57. Az *Essai sur l’Homme* címlapján ugyane kézzel hasonló jelzet olvasható: *vol. 10. 57.* Ezek talán KÁRMÁN András könyvtárának leltári számai.

^{12a} Vö. PAP KÁROLY: Egy irodalomtörténeti ereklye. EPhK. 1912. 553—4.

¹³ Ld. KazLev. II, 297.

¹⁴ HG. II, 697. Voltaképpen VÁLYI András Magyarországnak leírása . . . I—III. Buda 1796—98. c. művéről van szó.

¹⁵ HG. II, 735.

¹⁶ Ld. SZINNYEI i. m. V, 1049. és WESZPRÉMI István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Ford. VIDA Tivadar. IV. Budapest, 1970. 315.

A kolligátum első darabjának, DESLANDES munkájának címlapján a CSOKONAI névbejegyzése fölött sötétebb árnyalatú tintával a későbbi tulajdonos neve: *Alexandri Fehér 1835*. FEHÉR Sándortól kerülhetett a kötet a Széll család tulajdonába: a címlap verzóján gumibélyegző lenyomata: „Széll Farkas könyvtárából.”

Ha van is némi homály KÁRMÁN András bejegyzésének keltezése körül, az alig lehet vitás, hogy ő lehetett DESLANDES és POPE ismertett műveinek első magyarországi birtokosa. Mivel pedig KÁRMÁN András fia, József, a későbbi superintendens, s unokája, az *Uránia* szerkesztője, egyaránt literátus emberek voltak, valószínű, hogy a könyv öröklődött a családon belül, s így arra is gondolhatunk, hogy CSOKONAIhoz közvetlenül a KÁRMÁN családtól, az író KÁRMÁN Józseftől került, talán némi ösztönzésül is (ahogy pl. KAZINCZYtól BÜRGERT és HERBERT, majd később SULZERT kapott). Ebben az esetben CSOKONAI könyvtárának prágai kötete nem csupán a költő szellemi érdeklődésének fontos tanúja, hanem KÁRMÁNhoz s az *Urániához* fűződő kapcsolatának is érdekes bizonyítéka lehet.

SZILÁGYI FERENC

Emerico Kner Sacrum
Enectus Obiit 1944

Egy Kazinczy-kiadás variánsáról. 1831-ben pusztító kolerajárvány söpört végig Európán. Magyarországon az áldozatok között volt KAZINCZY Ferenc, aki hetvenkettedik életévében halt meg.

A Magyar Tudós Társaság, amelynek KAZINCZY özvegye „ajánlá a’ megholtnak kézirati gyűjteményét”, 1833. november 15-én elhatározta, hogy az író művei „Bajza és Schedel által összeszedve, teljesen jöjjenek ki a’ tud. társaság’ költségén, úgy, hogy 1834-től kezdve évenként egy kötet lásson világot” és hogy a munkák „egy-egy nyomtatott íveért az elhunyt író’ árváinak 4 darab arany tiszteletdíj járjon”.

„Azonban a’ könyvkiadó pénztár’ csekély ereje miatt” az első kötet csak 1835 végén mehetett sajtó alá s csak 1836 elején jelenhettek meg „*Kazinczy Ferenc eredeti poetái munkái. Budán, A’ Magyar Kir. Egyetem betűivel*”. Ezt a kötetet 1845-ig még négy követte s az öt kötetes sorozat első kötete, éppen az *Eredeti Poetai Munkák*, 1836-ban az Akadémia nagydíját is elnyerte.

Ez a kötet (a címlapon — számos példánynál — more patrio máris sajtóhibával: ELSŐ KÖTET) szép antikva betűkkel, bordázott, merített papírra nyomtatott, nemes klasszicista világossággal tipografizált, ám sajnos technikailag elég gyengén nyomott (rossz festékezés, pontatlan sorregiszter, gondatlan egyengetés) igen elegáns könyv. Eredeti, körülvagatlan állapotában egy-egy oldal méretei 12 × 20 centimétert tesznek ki, bekötvé azonban a kötet jelentékenyen kisebb alakot öltött.¹

¹ Az Egyetemi Nyomda 1814-es („kis”) betűmintakönyve megtalálható az OSzK-ban is (*Schriftproben der Königlich Ungarischen Universitäts-Buchdruckerei zu Ofen*. Ofen, 1814. Jelzete e példánynak: 295875.) A KAZINCZY-kötet nyomásánál használt betű a füzet [10.] oldalán *Lateinische Schriften* cím alatt bemutatott „Petit Antiqua”. Ez a betű BIKFALVI FALKA Sámueltól (1766—1826) származik, aki az Egyetemi Nyomda betű- és rézmetszője („anyabetű véső és betűöntési felügyelő”) volt. A KAZINCZY-kötet — számos korabeli társával együtt — megérdemelne egy szakavatott tanulmányt, értő tipografus tollából. (Lásd még: I. KNER Imre alapvető megjegyzéseit FALKA Sámuel betűmetszői tevékenységének stíluskritikai értékeléséről a Magyar Grafika 1928. évi IX. évfolyama 3.—4. számában (pp. 87—88. és 90.), újra kiadva: KNER Imre: *A könyv művészete*, pp. 124—128., szerkesztette HALMAN György, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1973; 2. GULYÁS Pál: *Kazinczy és a magyar könyvművészet*. Magyar Bibliofil Szemle, II. évf., 1925, pp. 37—40.; 3. NÁDAI Pál:

Az Országos Széchényi Könyvtár négy példányt őriz ebből a kiadásból. Legértékesebbnek látszik közülük a 189.928:1 jelzetű, eredeti borítólappjaival együtt félbőrbe kötött példány (erősen körülvágott volta miatt sajnos már csupán $10 \times 16,5$ cm), amelynek első belső borítékján egykori első tulajdonosának szép kézírással bejegyzett neve tűndököl: BATSÁNYI. S a hátsó, negyedik borítólapon tintával a megjegyzés: „*I fl 12 ar em. (payé le 9. Déc.)*” (Az „em.” a latin *emptus* (megvásárolt) rövidítése, a bejegyzés tehát háromnyelvű.)

Azt, hogy a névbeírás BATSÁNYI kezeírása-e (TARNAI Andor szakértő ítélete szerint: igen) szakmai vizsgálatnak kellene végérvényesen megerősítenie. Tény, hogy BATSÁNYI ezernél több kötetnyi könyvtárát a Nemzeti Múzeumra hagyományozta és hogy a gyűjtemény BATSÁNYI-nak hosszú száműzetésben történt halála után 1852-ben végül az Országos Széchényi Könyvtárba került.

Vajon megvolt-e mármost BATSÁNYI-nak KAZINCZY Ferenc szóban forgó verseskötetek? BATSÁNYI János könyvtárának állományáról igen pontos és hiteles jegyzék maradt fenn: a hagyatéki leltár, amelyet 1845 augusztus 5-én Linzben hitelesített Quirin MASTINGER, esküdt hagyatéki becslés. Eszerint a könyvtár 1006 kötetes volt, becsértéke pedig 61 forint 43 krajcár. A hagyatéki leltár címe: „*Verzeichnis der im Nachlasse des am 12. May 1845 zu Linz verstorbenen JOHANN v. BATSÁNYI vorgefundenen Bücher.*” (A nemességet jelentő „v.” betűt (*von*) láthatóan utólag írta be a tollnok és aláhúzta. BATSÁNYI nem volt nemesi származású.) Az okmány jelzete az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában: 1318 Fol Germ. Az itt szóbanforgó KAZINCZY-kötet a leltár 33. oldalán szerepel, 542/7 sorszám alatt. Becsértéke két (2) krajcárban állapított meg...

Tény tehát, hogy BATSÁNYI János 73 évesen, száműzetésben, internálva élete fogytáig, megvásárolta és meghozatta Linzbe egy forint 12 krajcárért KAZINCZY Ferenc verseinek BAJZA—SCHEDEL-féle posztumusz kiadását. (A hagyatéki leltár igen gondosan írja le — ha nem is éppen bibliográfiai precizitással — az egyes műveket és önkéntelenül is halhatatlan emléket állít BATSÁNYI-nak, az egyik legműveltebb magyar költőnek. Igen kívánatos lenne, hogy az Országos Széchényi Könyvtár gyűjtse össze az állományába besorolt köteteket, amelyeket egykor BATSÁNYI keze érintett és amelyeket végrendeletében hazájának adományozott, és hogy méltó helyen, elkülönítve állítsa fel és őrizze majd ezentúl a könyvhagyatékot, új palotájában, a Budai Várban mint becses különgyűjteményt.)

A kérdés mostmár az, hogy a fent leírt példány valóban BATSÁNYI tulajdona volt-e, hogy a bejegyzések minden kétséget kizáróan valóban az ő kezeírását őrzik-e? Ha igen, akkor nem csak okmányszerűen tudjuk, hanem kézzelfoghatóan láthatjuk, hogy az öreg BATSÁNYI megvásárolta a vele rossz viszonyban volt egykori szerkesztőtársa posztumusz verseskötetét.²

¹ *Az Universitas Nyomdája*. Magyar Grafika, IX. évf., 1928, 1—2. szám, pp. 60—61.; 4. SZENDREI—SZENTIVÁNYI: *Magyar Képzőművészek Lexikona*. Első kötet, Budapest, 1915, pp. 461—462 (ugyanott bő irodalmi adatok FALKÁRÓL); 5. IVÁNYI—GÁRDONYI—CZAKÓ: *A K.M. Egyetemi Nyomda Története 1577—1927*. Budapest, 1927. pp. 113 és 147—148.)

² *A Magyar Könyvszemle* gépirásos repertórium (A Magyar Könyvszemle írói és írásai 1876—1945. Összeállította GALAMBOS Ferenc, 1954. 340 oldal; jelzete a Széchényi Könyvtárban: Fol Hung 3078) nem jelez cikket BATSÁNYI könyvtáráról a megadott időszakban. E tárgyban lásd: KOZOCSA Sándor: *Batsányi János könyvtára*. Könyvtári Szemle. I. évf., 1934. december 20, 7. szám p. 49.—50. Ugyanez a cikk *A forradalmár költő könyvtára* címmel változatlan szöveggel megjelent a szlovákiai Tornalján megjelenő *Magyar Írás* 1936/10. számában is; a szerző neve itt KAZOCSA Sándor). A tudós szerző néhány kisebb adata téves: BATSÁNYI május 12-én halt meg az okmányok szerint, nem 11-én; a hagyatéki leltárt nem a „halála utáni napon” vették fel, hanem három hónappal később; KAZINCZY *Eredeti Poetái Munkái* lényegében első kiadású kötet, nem „másod- és harmadkiadás”;

Az Országos Széchényi Könyvtár birtokában lévő másik három példánya a KAZINCZY-versek eme kiadásának, tartalmilag a fentivel teljesen megegyező, félvászonba kötött darab (a RE 311:1 jelzetű $10,2 \times 16,7$ cm, a RE 311:2 jelű $9,7 \times 16,7$ cm, a M 189.928/1/1:2 jelzetű $9,7 \times 17$ cm, méretű). Itt megjegyezni való csak annyi, hogy a RE 311:1 jelzetű példány címloldalán ki van javítva a betűhiba: itt már ELSŐ KÖTET áll. Mivel a itt papír is más minőségű (habár ez egymagában nem döntő körülmény), feltehető, hogy a könyvet talán utánnymták.

A budapesti Egyetemi Könyvtárnak öt példánya van, négy bekötött és egy fűzött. Ez utóbbi csak alul van géppel levágva, de oldalt is legyalulták a merített ívpapír jellegzetes szabálytalan peremét. E példányok közül a 05463 jelzetű (címloldalán: ELSŐ) $10 \times 16,6$ cm, a Hd 1096/1/1:1 jelzetű (ELSŐ) $10 \times 16,3$ cm, a Hd 1096/1/1:2 (ELSŐ) jelzetű fűzött példány (eredeti borítólappal) $11 \times 17,7$ cm, a Hd 1096/1/1:3 (ELSŐ) $10,1 \times 17,2$ cm, és a Hd 1096/1/1:4 (ELSŐ) $10,3 \times 17$ cm méretű. Látható, hogy a fűzött állapotban fennmaradt példány is jóval kisebb, mint a 12×20 cm méretű érintetlen kruda-példány.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában e kötetből két példányt őriznek. Az 520.072 jelzetű félbőrbe van kötve, $10,3 \times 17$ cm méretű és a címloldalán ELSŐ áll; az 450.151 számú félvászonva van kötve, $9,8 \times 16,2$ cm méretű és a címloldalán már ELSŐ olvasható.

Ennél a tizenegy példánynál egyöntetűen feltűnő adottság — amelyet itt csupán regisztrálunk —, hogy csak a 10. ívig, tehát ez esetben az első 240 oldalt nyomtatták bordázott merített papírosra. A 241. oldaltól az utolsó (305-ik) oldalig a papír bordázat nélküli, kevésbé fehér, szemmel láthatóan gyengébb minőségű s ez a nyomás gyengébb minőségében is felreérthetetlenül megmutatkozik.³

3. A már említett variánsra — a jelen híradás közzétételének indító okára — rátérve: ez KAZINCZY *Eredeti Poétai Munkáinak* egy teljesen ép, körülvágatlan és felvágatlan, ívekben megőrzött példánya, amelyhez még egy három lapos (hat oldalnyi) „pótrész” is járul.

A fent megemlített valamennyi többi példány (tehát három budapesti fundamentálkönyvtár összesen tizenegy példánya) három pontban, éspedig ugyanabban a három pontban különbözik eme bekötetlen és ívekben fennmaradt példánytól [a következőkben: *a kruda*]; *a*) az 56—57. oldalpáron és *b*) 63—64—65—66. oldalakon a szöveg nem azonos, illetőleg a versek sorrendje nem azonos a bekötött példányokéval. Itt egy versnek kissé más, egynek pedig teljesen más a címe (bár a szövege azonos); ezenkívül *c*) ugyancsak eltérések találhatók a 89. és 90. oldalakon (amelyek egy lap két oldalát teszik ki).

Bár ezek aránylag kicsiny és csekély terjedelmű eltérések, a híradás a kruda létezé-

a leltár 1006 kötetet tüntet fel, nem 1121 kötetet — hogy ennyi lett volna BATSÁNYI halálakor, de a leltározásnál már csak 1006, KOZOCSA nem említi. — KATONA Jenő: *Bacsányi János könyvtára* (A Könyv, 1955. 166.—168., 224.—225.). Ez jól megírt ismertető méltatás, ismeri a hagyatéki leltárt, tudja, hogy az 669 művet sorol fel. Nem említi KOZOCSA húsz esztendővel azelőtt megjelent tartalmi méltatását és téved abban, hogy 6143 forintban jelöli meg a könyvhagyaték becsértékét (id. hely, 167. oldal).

³ Fontos segédkönyv BOGDÁN István műve: *A magyarországi papírpár története, 1530—1900*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. Szerzőjének megállapítása és szíves közlése szerint a KAZINCZY-kötet papírosa az Egyetemi Nyomda saját tulajdonában levő Kőrömbányai Papírmalom (Kremnitz) termékeként azonosítható. Az első 240 oldal papírányaga a kruda tanúsága szerint egyazon szitával készült — bár eltérő vastagságú — merített papír, „K. U. B. No. 3.” vízzel (az 1. és 2. íven egy szép vonalú kurzív rajzolt „H” vízzel, ami feltehetően az egyik mester saját jele, de a szita itt is azonos), a 241.—305. oldalak papírja pedig kőrömbányai velin-papír. A Kazinczy-kötethez a papírost tehát a nyomda nem vásárolta, hanem saját papírosmalma termékét használta fel.

séről mégis indokolt, mert arra vezethet, hogy valahol napvilágra kerül, esetleg más könyvtárak állományában lappangván, a variánsokat tartalmazó kruda egy, avagy több fennmaradott példánya. Ha ilyenek e közleményt követően nem kerülnének elő, ez azt jelentené, hogy a kruda, amelyről itt hírt adunk: unikum, egyelőre egyetlen fennmaradott példánya a kötet eredeti, forgalomba nem került, első változatának.

4. Mielőtt az eltéréseket ismertetnénk, röviden be kell számolnunk arról, hogy a kruda miképpen került e sorok írójának birtokába.

Mintegy negyven évvel ezelőtt, a harmincas évek elején, a RANSCHBURG Gusztáv antikváriumában a szemembe tűnt egy összegöngyölt papirostekeres: a KAZINCZY-verseskötet több (emlékezetem szerint: három, vagy négy) hajtogatatlan íves példánya volt. Jutányos árat szabtak, megvehettem a krudát. Nekilátva este a zsákmány-ívek hajtogatásának, érthetetlen eredményre — jobban mondva: eredménytelenségre — jutottam. Egy-egy ív három, előírás szerinti szabályos hajtogatását lehetetlenné tette, hogy több oldalt tartalmazott, mint tizenhatot, de már a négy hajtásnak megfelelő harminckét oldal nem volt rajta az íven, csak huszonnégy: több volt tehát, mint egy nyolcadrét könyv íve, de kevesebb, mint egy tizenhatodrét könyvé.

Tanácsstalanságomban KNER Imréhez fordultam, aki természetesen tüstént megfejtette a tudatlanságom problémáját. A KAZINCZY-kötet tizenkettedrét. Az első ív egy harmadát levágja a könyvkötő és a megmaradó nagyobb részt szabályosan összehajtja: így jut a tizenkettedrét könyvek jellegzetesen elegáns keskeny formátumához. A levágott (kisebb, egy harmadnyi) ív-részt a könyvkötő aztán szintén összehajtogatja: ez a nyolc oldalnyi rész lesz az első tizenhat-oldalas ívet követő fél-ív. Az egész könyv tehát 16-oldalas ívek és 8-oldalas félvek egymásutánjából áll. Az ilyen karesű tizenkettedrész forma nem csak tetszetős, hanem igen alkalmas is nem túl hosszú sorokból álló verses kötetek testéül.

KNER Imre mindjárt magához is vette egyre érdekesebbé váló zsákmányomat. Harmadnapra aztán megjött a levele — mint mindig, maga gépelte (titkárja nem volt sohasem) és — mint mindig — azonnal válaszolt, azon nyomban, aznap, mint mindenkinek, bármennyi is volt a dolga és a gondja (mindenkor, amíg élt, rengeteg). Az íveket a mesterség szabályai szerint ugyanis tüstént összehajtogatta volt, későn este, Gyomára érven, és azok egy teljes 305 oldalas könyvvé álltak össze. De van egy meglepetés is, írta: többlet van. Fennmaradt egy papíresík, három lapnyi, hat oldal, amelyen a szöveg, az első pillantásra különbözni látszik a hajtogatott, ám fel nem vágott könyv azonos számozású oldalaitól.

Így került ez a KAZINCZY-kötet e sorok írójának birtokába, így kerülhetett most sor, post tot discrimina rerum, a 305 oldal és 6 oldal-duplum dolgának a tisztázására.

5. Röviden, a kruda és valamennyi „bekötött” (tehát az összes megvizsgált többi) végleges, a könyvkereskedői forgalomba került példány között a következő eltérések mutatkoznak:

— a bekötött példányokban szerepel az *Intés* című vers (65. oldal), amely azonos a kruda (64. oldal) *Ismét másba* (tudniillik: Emlékkönyvbe) című darabjával, csupán a címe változott meg; a 89. oldalakon más-más a három vers sorrendje, az első és a harmadik felcseréltetett;

— a *Születésem' ötvenegyedik napjára* a kruda 56. oldalán, míg a bekötött (végleges) példányok 57. oldalán található; viszont a *Kisfiú' sírjára* ott az 57. oldalon áll, de emitt az 56.-ra került

Ezek szerint:

— a bekötött példányok tartalmazzák a *Prolog Goethe Stellájához* című verset (63. oldal), valamint a *Negyedik gyermekem születésekor* címűt (90. oldal, amelyek a krudában hiányzanak);

A versek címe		
	a krudában	a végleges példányoknál
56. oldal	Születésem' ötvenegyedik napján	Az Inn' hátán
57. oldal	Kis fiú' sírjára	Kis fiú' sírjára
63. oldal	Emlékkönyvbe	Születésem' ötvenegyedik napján
64. oldal	Egy más emlékkönyvbe	Prológ Goethe Stellájához
	Ismét másba	Egy emlékkönyvbe
65. oldal	A' habcsillapító	Egy másba
		Intés
		A' habcsillapító
66. oldal	Csemegékre (1.—7.)	Csemegékre 1.—7.)
89. oldal	Vay József' képénél	Egy ferdőben
	Biharnak két nagyja	Biharnak két nagyja
	Egy ferdőben	Vay József' képénél
90. oldal	Nagy-Mihály, Zemplényben	Nagy-Mihály, Zemplényben
	Az Inn' hátán	Negyedik gyermekem születésekor

— az *Emlékkönyvbe* c. vers (kruda, 63. oldal) a bekötött példányok 64. oldalán ezt a címet viseli: *Egy emlékkönyvbe*; az *Egy más emlékkönyvbe* (kruda, 64. oldal) című pedig a kötött példányokban az *Egy másba* címet kapta;

— Az *Inn' hátán* a kruda 90. oldalán olvasható, a bekötött példányoknál ez a vers az 56. oldalra került előre.

Az itt felsorolt különbözőségeken kívül, valamennyi megvizsgált példány azonos elrendezésű és tartalmú, mint a kruda.

6. Hogyan és miképpen történt a fenti változtatások keresztülvitele, miután a könyv a kruda-példánynak formájában már ki volt nyomtatva?

A választ erre a hat oldal terjedelmű, meglévő pótlás adja meg, a fennmaradt külön papíresíkon. Ennek a tartalma:

p. 63.: *Prológ Goethe Stellájához*

p. 64.: *Egy emlékkönyvbe. Egy másikba*

p. 65.: *Intés. A' habcsillapító*

p. 66.: *Csemegékre (1.—7.)*

p. 89.: *Egy ferdőben. Biharnak két nagyja. Vay József' képénél*

p. 90.: *Nagy-Mihály, Zemplényben. Negyedik gyermekem születésekor.*

Világos immár, hogyan történt a kötetet szerkesztő SCHEDEL és BAJZA (avagy egyikük, valószínűen SCHEDEL) utasítására a kruda-példányok megváltoztatása. 1. A külön, utólag kinyomtatott pótlás 63.—64.—65.—66. számozású négy oldalt tartalmazó részét összehajtották és behelyezték az ívbe, eldobván a régi nyomatot. Mivel azonban a 65.—66. oldalakat hordozó lap már a könyv fent leírt tizenketted-rét összeállítására egy félvívenek része, (jelzete: 3**): ezt a lapot be kellett ragasztani a régi lap helyére. Valóban: a 66. oldalakon világosan látható a vágás éle és a szakszerű ragasztás ténye. 2. A 89.—90. számú oldalpárt (tehát egy lapot) levágták a 4** számozású fél-ívről és helyére beragasztották a pótlás megfelelő lapját. Valóban: minden egyes megvizsgált bekötött példányban e lapnál is a fűzés mellett mintegy 3 mm szélességben végig tisztán látható a vágás éle és a szakszerű beragasztás ténye.

Ezzel a technikai operációval tehát két vers került a kötetbe, amely — valamely okból — a nyomtatásnál kimaradt volt: a *Prológ Goethe Stellájához* és a *Negyedik gyermekem születésekor*, mégpedig anélkül, hogy a már kinyomtatott könyv (a mi krudánk) terjedelme megnőtt volna. Ez kielégítően igazolja az áttördeléseket a megjelölt oldalakon és a csekély címváltoztatásokat a három emlékkönyv-versnél, bár arra önmagában nem ad magyarázatot, hogy miért kellett a 89. oldalon a versek sorrendjét felcserélni.

A meglévő kruda anyaga azonban tárgyi bizonyítékot nyújt az 56. és 57. oldalon végrehajtott változtatások indítékára. Világos, hogy *Az Inn' hátán* című verset azért kellett a kruda 90. oldaláról a végleges példányok 56. oldalára előrehozni, hogy helye legyen a 90. oldalon a beiktatandó *Negyedik gyermekem születésekor* című versnek. Léteznie kellett ezért (de sajnos nincsen birtokunkban és talán immár végleg elveszett) még egy, két lapnyi, négyoldalas (55.—56.—57.—58.) pótlásnak is, amely a 3. számú ív belső négy oldalán eszközölt (a táblázatban feltüntetett) változtatásokat tartalmazta.

Arra, hogy csupán négyoldalas, két lapnyi behelyezett anyagról van szó, nem pedig (például) egy egész újranyomott ívről, az a minden kétséget kizáró bizonyosság, hogy *valamennyi* általunk megvizsgált (tehát összesen 11) végleges példánynál ez 55.—58. számozású négy oldalas lap-pár *kivétel nélkül* sima, vízjel nélküli papírosra van nyomva, míg a 3. ív többi lapja kivétel nélkül bordázott, vízjeles papírra. A belső négy oldal minden megvizsgált példánynál rendben be van fűzve az ívbe (az Egyetemi Könyvtár Hd 1096:2 jelzetű kötetlen példányánál is), annak jeléül, hogy a csere a kinyomtatás és a hajtogatás után, de az összefűzés (és a bekötés) előtt történt. Más szóval: a kruda elkészülte után, de a könyvkereskedelembé kerülő végleges példányok befűzése előtt.

7. Bár a jelen dolgozat célja csupán az, hogy beszámoljon egy variánsokat felmutató KAZINCZY-példány létezéséről, bizonyára felmerült az olvasóban is az óhatatlan kérdés: mi volt a verseskötetet közreadó BAJZA és TOLDY indítóoka ennyi technikailag nem éppen egyszerű változtatás, ennyi nem éppen csekély költségtöbbletet okozó nyomdai és könyvkötészeti művelet elrendelésekor? Csupán két vers beiktatása — amikor még tucatjával volt KAZINCZY-vers-kézirat a kezükben, amelyek közlésétől eltekintettek? Avagy az Universitas nyomdája hibázott volna, ők felejtették volna ki valahogy a két verset — és ezt kellett utólag jóvátenniük? De akkor mi indokolta az egyéb sorrendi és cím-változtatásokat?

Ezeket a már nem csupán kiadástörténeti, hanem immár irodalomtörténeti vonatkozásokat is újra felveti az itt ismertetett kruda-példány felbukkanása. Tudjuk, hogy KAZINCZY — már élete végén, éspedig 1830. november elsején — eljuttatta TOLDYhoz kiadandó verseskötetének az anyagát, de a sorrendben nem tudtak egy véleményre jutni és a verskötekenységre mindig is hajlamos, és öregségére még merevebbé értelmesebbé vált KAZINCZY végül is visszakérte kéziratát. Halála után aztán TOLDY — BAJZÁVAL együtt — mégis kiadta, most már az Akadémia megbízásából, a költeményeket mint KAZINCZY „Eredeti Munkái” első kötetét.⁴

Érdemes összevetni e kötet verseinek számát és sorrendjét a KAZINCZY javasolta címjegyzékkel, ezért itt bemutatjuk mellékként ezt e jegyzéket, KAZINCZY Ferenc kézírásában, facsimileben. (A javításokat KAZINCZY Gábor eszközölte az eredeti példányon, amelyet az Akadémia kézírattára őriz.) És érdemes lenne behatóan összevetni e két vers-címjegyzéket ABAFI Lajos 1879-iki kétkötetes kiadásával, amely nem csak az *eredeti* verseket, hanem KAZINCZY *összes* költeményeit igyekezett adni, bár ABAFI maga is tudta, hogy kiadása nem egészen teljes (v. ö.: Második kötet Előszó, p. VIII.). Ez az ABAFI-féle kiadás például tartalmazza KAZINCZY két gorombán mérges BATSÁNYI-epigrammáját, amelyek az itt szóban forgó BAJZA—SCHEDEL-féle kiadásban nem for-

⁴ A BAJZA—SCHEDEL (TOLDY Ferenc)-féle Kazinczy-kiadás (1836—1845), mint említettük, öt kötetre terjed. Az Egyetemi Nyomda kiadványkatalógusában (BALOGHY István: *A magyar királyi Egyetemi Nyomda termékeinek címjegyzéke 1777—1877*. Bp., 1882.), érdekes módon, a kiadvány nyolcadrétként szerepel (p. 88.), nyilván a gerincmagassága alapján. E címjegyzékben az ötkötetes kiadványnak csupán négy kötete van feltüntetve, ami nem mulasztás és nem is tévedés, hanem annak tudható be, hogy az ötödik kötet (II. osztály, Levelezés, III. kötet) 1845-ben már nem az Egyetemi Nyomdában, hanem a KILIAN György cégnél készült. Érdekes lenne tudni, hogy miért?

dulnak elő („szerencsére”, mert így az öreg BATSÁNYI nem találkozott velük, amikor meghozatta a kötetet). — Más példa: WEÖRES Sándor pompás *Psyché*-je két (csodálkozó csalódásunkra és legnagyobb meglepetésünkre hitelesen valódi) KAZINCZY-verset is tartalmaz — egészen olyanok, mintha WEÖRES írta volna mindkettőt, KAZINCZY Ferenc módorában (Magvető, Budapest, 1972. 279–281.). A két vers benne foglaltatik az 1836. évi BAJZA—SCHEDEL-féle KAZINCZY-kötetben (137., illetően 162.), de már ABAFI idézett KAZINCZY-kiadásában csak az egyik (*Az én sugallóm*) található, míg a *Másához* (helyesebben: *A' Musához*) ebből a teljesség igényével készült kiadásból — szinte érthetetlenül — kimaradt. Az *A' Musához* című költemény már KAZINCZY tervezett verskötete kéziratostartalomjegyzékében is szerepel, a 82. szám alatt, *Leányka Dalt, de ne* címmel (a vers kezdő szavaival), miként az *Az én sugallóm* is, a 79. szám alatt, *Az a kis lyánka* címen. Eredeti KAZINCZY-vers a WEÖRES *Psyché*-jében közölt, UNGVÁRNÉMETI TÓTH Lászlóhoz írott négysoros epigramma is: BAJZA—SCHEDEL-kiadás p. 143; ABAFI-kiadás p. 115; a kéziratostartalomjegyzék-tervezet utolsó oldalán a 38. számú vers (WEÖRES Sándor, „Psyché”, p. 167).

Ezeket, és hasonló további kiadástörténeti kérdéseket is aktivizál az itt ismertetett példány néhány kis szövegvariánsa, hiszen — ellentétben levelezésével — mind a mai napig nem létezik „összeszedve, teljesen” KAZINCZY Ferenc műveinek filológiai gonddal készült kritikai összkiadása. Ezzel még adósok vagyunk — mint ahogyan másfél évszázada kicsit adósa KAZINCZYNak minden magyar költő, a nála sokkal nagyobbak is, mindenki, aki magyarul ír.

8. Beszámolólnk végére értünk. Célja elsősorban az volt, hogy hírül adja a krudavariáns létezését. Valahol még könnyen lehet szerencsésen megmaradt példány belőle, hiszen négy évtizede, közel száz esztendővel a kötet megjelenése után, még magam is láttam — az enyémen kívül — néhány példányt a RANSCHBURG-antikváriumban. Talán jelentkezik valamelyik ilyen példány jelenlegi tulajdonosa, még ha a példánya már bekötött (és sajnos körülvágott) állapotban maradt is volna fenn és hírt ad e folyóirat hasábjain az is, aki megleli az 55–58. oldalak kétségtelenül létezett (ám példányunknál meg nem levő) papírcsikját.

Ha valaki látni akarja, az Országos Széchényi Könyvtárban található meg ezentúl. Jelzete: RE 311:3.

Felmerülhet — végezetül — a kérdés (talán e dolgozat olvastán az olvasóban fel is merült), hogy a kruda vajon mi módon kerülhetett közkézre az Universitas budai nyomdájából (avagy az Akadémia kiadóvállalatától)? Nem tudjuk, s talán sohasem fogjuk megtudni. De hogy miképpen került évtizedekkel ezelőtt a RANSCHBURG-antikváriumba: az tudható. A kruda 8. ívén, a 176–177. oldalak hajtásában, egy 14 × 25 milliméteres, sebtében beütött bélyegzőlenyomat látható. Ez a szövege:

DUPLUM VENDITUM

a bibliotheca

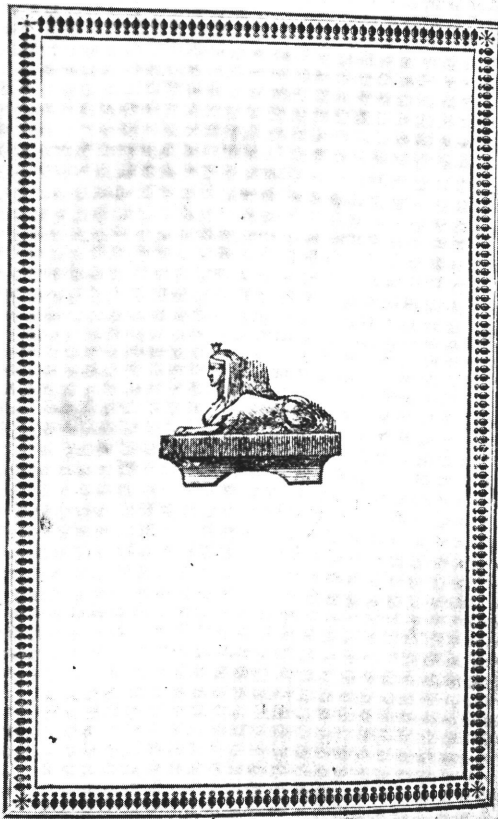
MUSAEI NAT. HUNG.

Mint a bibliai legendában Józsefet a testvérei: eladták.⁵

BEÓTHY OTTÓ

⁵ Köszönettel tartozom az Országos Széchényi Könyvtár és Kézirattára, az Egyetemi Könyvtár, és az MTA Könyvtára Kézirattára olvasószolgálatának a szakszerű és szíves segítségért; TARNAI Andornak (az MTA Irodalomtudományi Intézete), az akadémiai BATSÁNYI-kiadás egyik gondviselőjének, a BATSÁNYI-kézírás ügyében adott szakvéleményéért; SZÁNTÓ Tibor Munkácsy-díjas tipografusnak a betűtípus azonosításáért; és BOGDÁN Istvánnak, az Országos Levéltár tudós munkatársának a papír eredetének és vízjele azonosításának tekintetében adott véleményéért.

11. 90. sz. példány
Batsányi

(Ára 1 fl. 10 kr.)

i. 11. 10^{*} Kr. CMZ (p. 12. 9. Dcl.)

1. Kéziratos bejegyzések az Országos Széchényi Könyvtár 189.928:1. jelzetű példányán.
a) Batsányi neve a borítólap 2. oldalán (2-szeres nagyítás). b) Bejegyzés a borítólap 4. oldalán (1:2).

Toldy-nak küldöttem 1830 Novemb. elején.

- 1 Szjón s e Lazarus
- 2 Kéllé Violát
- 3 Nem tudem in est, his madar.
- 4 Kéllim legelő rósa.
- 5 Kéll Epigramma.
- 6 Kéllis d. ill.?
- 7 Tím, b. szjón!
- 8 Latinus.
- 9 Tímus Callipygos.
- 10 Tó is Túrskó.
- 11 Madonna Carlo Dolciól.
- 12 Psyche a' Apisól. Oká-meningi gyanta
- 13 Lacton.
- 14 Kéllékei fordöre (Pestai Borelle van képe mel' fordítás)
- 15 Olag kall német Drambók.
- 16 Amaradís, de vey a' levari
- 17 B. z em latni Sanill.
- 18 A künivót.
- 19 Lucretia
- 20 A nagy napon.
- 21 Kéllékei lat napján napja.
- 22 Graf Karlay Cravi.
- 23 Muci ubagót.
- 24 A Carlo.
- 25 Traphikon
- 26 Pár 207
- 27 Váralat Kéllé fordítás.
- 28 C. Bissa nap.
- 29 Distichon valde.
- 30 Kéllékei indis
- 31 Fulgencia fordítás (Darab, is így a' Pestai Borelle)
- 32 Leonidas. (Leonidas them fordítás)
- 33 Háló Pápa
- 34 Remington d. fent.

2. Kazinczy Ferenc kézírása (Kazinczy Gábor javításai): verseinek tervezett kiadásához összeállított tartalomjegyzék. Toldy Ferenc számára készült. (Eredetije a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában. Jelzete: Rui/4r/14/II.) (1:2 méret)

Olvasásra buzdítás a reformkori sajtóban. SZÉCHENYI István művelődési programja, a kiművelt emberfők számának mint a nemzet igazi erejének gyarapítása, áthatotta a reformkori sajtót is. A kor minden folyóirata fontos feladatának tartotta az olvasás propagálását s különösen gyakran idézte példaként olvasói elé a nyugat-európai polgári államokat, mint amelyekben magasabb szintet ért már el a közműveltség színvonala, nem utolsósorban időszaki sajtótermékek és jó könyvek forgatása révén. Az alábbiakban egyetlen lap, a *Regélő* című folyóirat melléklapja, a *Honművész* néhány cikkét mutatjuk be az 1830-as évekből állításunk igazolására.

A *Honművész* 1834. március 30-i 26. számában *Könyves társaság* címen jelent meg tudósítás arról, hogy az Amerikai Egyesült Államok területén és Angliában egyre szaporodnak az ún. könyves társaságok.

„Ezek könyveket osztogatnak ki, a dolgozó nép számára, mely ez által izlésben, csinosításban és tudományban sokat nyerhet. A dolgozók már néhol magok is alkottak illy társaságokat, hogy egyesülve könyveket vegyenek. Vannak illy egyesületek Leedsben, Glasgowban, s több más helyeken, és a kiadások a haszonra nézve, mely általok a népre árad, mód nélkül csekélyek. — Szép példa embertársainkról a setétség hályogát levonni... Csak a felvilágosodott polgár lehet jó hazafi, bár mit mondjanak mások; de csak az igazán se nem félszegen felvilágosodott; mert csak attól s nem emettől várhatni, hogy tetteit-honjának boldogítására s a szent békességnek megőrzésére fogja irányozni.”

1834-ben már jónéhány kaszinó, társalkodóegylet, olvasótársaság működik hasonló céllal Magyarországon és Erdélyben is, de ezeket a „közrend” köréből s a polgárságból kikerülők alkotják elsősorban s nem azok a kétkezi dolgozók, akikről írásában a *Honművész* cikkírója szól.

A lap 1835. január 18-i 6. számában *Nyilvános olvasó-tár* címen francia példára hívja fel a figyelmet. Ezt az olvasótárt néhány éve alapították Párizsban s

„több tekintetből kellemes és hasznos lehet a francia fővárosba jött számos idegenre nézve. Ezen olvasóterem 'librairie des étrangers' cím alatt ... a Parisba jött legkitűnőbb idegeneknek gyűlő helye. Találtatik ott több mint 400 folyóirat (mellyek közül 140 angol) poitikai és tudományos tartalmú, mellyek Europa, Ázsia és Amerika szülöttjei. Minden újabb francia könyvek, valamint angol, német s más országok legfontosabb munkái is naponként szaporítják az ottani szép és számos könyvtárt. Ezen intézet alapításának érdeme Renouard házáé, mellynek munkás fője a maga hatáskörében minden tekintetre nézve jelesnek mondatik.”

Megemlítendő e helyen, hogy SZÉCHENYI István is a pesti Nemzeti Casino egyik feladatának tekintette, hogy a külföldieket Pestre csalogassa. A fővárost felkereső külföldi nevezetességek közül nem egy valóban meg is látogatta a kaszinót és elismeréssel nyilatkozott róla. H. Ch. ANDERSEN, a híres dán meseíró európai útján Magyarországra is eljutván Pest-Buda leírása során 1842-ben elragadtatással nyilatkozott a kaszinóról — „ez valóban nagyszabású, kitűnően ellátva könyvekkel és napilapokkal. Az idegent leginkább az ország nyelvén írt, különféle újságok és folyóiratok sokasága érdekli” — írja róla. (1.) R. T. CLARIDGE angol író *A Guide down the Danube* című munkájában (London 1837) úgy nyilatkozik, hogy „a legkiválóbb angol könyveket” megtalálta a kaszinóban. (2.)

A *Honművész* 1836 augusztus 4-i 62. számában *Olvasó szobák Párizsban* címmel megint csak a franciák olvasási kultúráját állítja példaképpül a hazai olvasók elé s beszámol róla, hogy az olvasószobák milyen változatos típusai találhatók a francia fővárosban.

„E városban mindenki olvas; s habár az alsó néposztálynál az írás mestersége jól alant áll is, az olvasás még is sokkal terjedtebb, mint Napoleon idejében volt” — kezdődik a közlemény. „Mindegyik kapus (portás) kifejti az urának beadott újságokat előbb könnyű tokjából, hogy lássa, mi történik a világban; míg a cabrioletkocsis urára vár, addig kezében könyvet forgat, s a játékszínben felvonásközök alatt annyi újságot látni a földszinti publicum kezeiben, hogy az egész földszinti hely férjfi-chorusnak nézettethetnék, melly valami óriási hangversenyhez készül. Sőt a lármás nyilvános kertekben is mindenütt újságok

olvasatnak, ... Kinek-kinek meg van a maga kedvencz hírlapja reggelije mellett, hacsak szerét teheti, milyira, hogy az egész literatúrát elemésztéssel látszik már fenyegetni a napi sajtó.

Innét az olvasó szobák sokaknak, kik nem tartozkodnak Parisban maradandólag, vagy nincs elég pénzük valamely drága hírlapot járthatni, igen ohajtott intézet. Számuk ezen olvasó szobáknak felette nagy; de szállásaik tekintetében igen characteristicailag különbözők; angolok a város nyugoti részében, elegant-frantziák a palais royalban, kereskedőiek a börze közelében, tudományosak a deák szálláson, polgári vagy népiújságok a városnak távolabbi részében." Minden társadalmi réteg megtalálhatja tehát Párizsban a maga olvasószobáját közel a tevékenységi területéhez. „Mindenütt sokaknak szállásul szolgálnak kikknek nincs elég pénzük otthon befűtteni. Gyakran láthatni szegény, a napi literatúrának felszánt ifjakat egyik vagy másik újságból kivonatokat készíteni, s órákig elülnek, mint valamely vampyrok egy-egy lap mellett; mindegyikben egy nőszemély ül a pénztárnál, melly a 2 vagy 5 sou-t besepri, mellyeket fizetni kell, miért az ember egyet, vagy valamennyit elolvassa.” Az olvasótermek többsége egyúttal kölcsönkönyvtárként is működik.

A *Honművész* 1839. április 28-i 34. száma *Utazó könyvtárak* címen már a jóval későbbi vándorkönyvtárak korai őseiről is tájékoztatja a reformkori olvasókat. A közlemény szerint

„Haddington skót grófságban következő intézmény, melly figyelmet érdemel, s francia országban (mint mondják) utánzásra talált, kapott lábra. Bizonyos helyen mintegy 50, főleg vallásos, erkölcsi, történeti élet- s népleírású tartalmú kötetekből álló könyvtáracskát nyitattik. Ez két évig marad azon helyen, utána más jó, s így tovább. A grófság egész népességének számára 60 illy könyvtár van folyamatban; az egész tehát 3000 kötetből áll, mellyet minden helység nem egyszerre ugyan, hanem felváltólag használ. Magában értetik, hogy ez intézvény a körülményekhez képest felette módosítható.”

Hazánkban a reformkorban (s még utána jó ideig) módosított formában sem valósult meg a skót példa alapján propagált vándorkönyvtár intézménye.

Amíg a *Honművész* eddig ismertetett közleményei elsődlegesen propagandisztikus céllal láttak napvilágot s a külföldi példák követésére igyekeztek a hazai társadalmi és kulturális élet vezetőit buzdítani, addig utolsóként idézendő *Francia országi könyvtárak* című cikke (*Honművész* 1840. január 5. 2. sz.) kritikus élű:

„Franciaország 86 megyéjében csak 195 városnak van könyvtára, mellyekben Parist ide nem számítva, nincs több 2 600 000 könyvnel, s így 15 egyénre esik egy könyv. — Parisban öt nyilvános könyvtár van 1 370 000 kötettel. E szerint Europa legműveltebb tartományának még 822 városa van 3 000—18 000 lakost számláló, mellyekben nyilvános könyvtár nincs.”

A hazai könyvtárügy helyzete sem volt kedvezőbb, sőt rosszabb volt az 1840-es franciaországiénál. Így e közlemény áttételesen egyben kritika is az ország könyvtári állapotáról s ugyanakkor az előzőkben idézetekkel egyúttal buzdítás a haladásra, az előmenetelre.

FÜLÖP GÉZA

Egy vidéki magánkönyvtár sorsa a XIX. század közepén. A XIX. század harmincas éveiben a mai Kárpátalja területén fokozatosan terjed a reformgondolat. 1832-ben említik először a fiatal Bereg megyei tisztviselők közt Eörvös Tamást, 1838-ban azonban már alispán, s befolyására a megye köveit megbízzák, hogy szorgalmazzák az örökvaltságot

¹ Ld. *H. Ch. Andersen dán meseköltő és író leírása a fővárosról.* = Források Budapest múltjából. I. Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez. 1686—1873. Szerk. Bácskai Vera. Bp. 1971. 66.

² Ld. TÁBORI Kornél: *Széchenyi István, az első magyar klubalapító.* = Ország-Világ, 1925. 27. sz. 223.

és a hitbizományok eltörlését, támogassák a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Színház és az iskolák terveit. „Mindenesetre különös — írja Bécsbe a Schönborn-uralom prefektusa, FREYSEYSEN Dániel —, hogy a magyar nemesség, amelyet olyan történelmi esemény, mint milyen a francia forradalom, arisztokratikus érületeiben inkább megerősített, semmint megingatott, néhány év óta Széchenyi Istvánnak unalmas könyvecskéje által úgy felvillanyozódott, hogy Magyarországot lázas sietséggel kereskedő állammá akarja átalakítani.”¹

A munkácsi városi jegyzőkönyvekben 1839-ben olvashatjuk először a „haladás” szót. Ekkorra már a kismemesség is beilleszkedik a polgári rendbe. A munkácsi hadnagyi szék (a nemesség szervezete) BAKCSY Gábor ügyvéd vezetésével támogatja a jobbágyterhek alóli fölszabadulás törekvését. Ugyanez történik a megyék viszonylatában is. Ungban a megye másod-, majd első alispánja, PÁLÓCZI HORVÁTH Simon és BERNÁTH Zsigmond a társadalmi, kulturális és politikai újjáéledés előharcosai. A beregi reformmozgalom vezetője EÖTVÖS Tamás. Az ugocsai ellenzék vezetője báró PERÉNYI Zsigmond, akit 1849-ben, a szabadságharc idején vállalt szerepéért kivégeznek.

A polgárosulás, a társadalmi haladás műhelyei az 1833-ban létrehozott munkácsi Casino (Beregi olvasó társaság), az 1839-ben alapított ungvári Casinói Egylet és az 1845-ben alakult beregszászi Bereg-megyei olvasó egylet.

A munkácsi polgárság vezetője ROMÁN Ferenc ügyvéd. Ő szervezte SZÉCHENYI felhívása nyomán az említett Beregi olvasó társaságot, amely egy későbbi kimutatás tanúsága szerint nemcsak a vidék első, de sokáig egyetlen nyilvános könyvtára volt.² A kaszinó alapszabályait is ő foglalta írásba.

Amikor a polgári demokrácia eszméinek szellemében a munkácsi városi közigazgatás átszervezésére gondolnak, ROMÁN Ferenc küldöttségi elnök 1844-ben Korszerű javítások terve és Tiszti utasítások címen fogalmazta meg a hivatalos élet megreformálását célzó elképzeléseit.

Az uradalom és a város közt fellángoló viták idején, 1843-ban őt bízzák meg Munkács jogainak védelmével. Később, az ellentétek elcsitulásával uradalmi ügyésszé nevezik ki, de továbbra is a városi reformmozgalom vezetője marad. 1848-ban újabb Tiszti utasításokat állít össze. A szabadságharc idején leköszön ügyészi állásáról és a város országgyűlési képviselőjévé választják. 1848. szeptember 19-én Pestről levelet intéz a munkácsi állandó küldöttséghez, amelyben a várost közvetlenül érdeklő eseményekről ír. Megküldi azt a határozatot, mely feloldozza a szőlősgazdákat a kilenced, tized, vagy bármely név alatt eddig fizetett hegyvám alól. „Tudván . . . miképpen a szüret Munkács vidékén is maholnap megkezdetni fog — sietek azon üdvös határozatot . . . megküldeni, azt vélvén . . . kedves kötelességet teljesítek polgártársaim irányában.”³ A szabadságharc leverése után hadbírórság elé kerül, de „kisebb szenvedések árán megmenekül . . . az ellenforradalom kíméletlen üldözésétől.”⁴ A társadalmi életben azonban többé nem jut vezető szerephez, az amúgy is passzívításra kényszerített Casino vezetése is kikerül a kezéből. 1867-ben bekövetkezett haláláig természettudományi gyűjteményét bővíti és rendszerezi, helytörténeti tanulmányokkal foglalkozik és visszaemlékezéseit írja. Hagyatékának 1869-es leltára⁵ 24 tételben 1140 iratot sorol fel. Természettudományi érdeklődésére mutat gazdag vegyi laboratóriuma. Ásványgyűjteménye 424 darabból állt. Mindezt 1016 tételből álló könyvtárával együtt az 1865-ben magánérőből létesített munkácsi gimnáziumra hagyta.

¹ SAS Andor: *Egy kárpáti latifundium a hűbéri világ alkonyán*. Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó 1955. 54.

² Kárpátontúli Területi Állami Levéltár, Beregszász, 10, 14/59.

³ SAS Andor: *Szabadalmas Munkács város levéltára 1376—1850*. Munkács 1927. 97. p.

⁴ Uo., 97.

⁵ A Kárpátontúli Területi Állami Levéltár Munkácsi Fiókja, Munkács, 234-es alap.

A gyűjtemény sorsa azonban ezzel korántsem rendeződött. 1869. febr. 6-án a „munkácsi kisgymnasium igazgatósága” a következő levéllel fordul a megyei hatóságokhoz:

„Tekintetes Első-Alispáni Hivatal!

Tettes Román Ferenc, beregmegyei iskolai küldöttség Elnöke, elhunytával beces könyvtár szállott át intézetünkre, melyet mielőbb át kell vennünk, minthogy Istenben megboldogult hagyományozó, Tettes Román Ferenc Úr, laka bérbe adatott, és így a könyvtárnak ott többé helye nincs.

Intézetünk épületében pedig jelenleg üres szoba nem létezik, mert a gymnasialis épület egy részét az elemi osztályok, melyekről a városnak gondoskodni kell, foglaltak el. — Annálfogva intézetünk érdekében vagyok bátor a Tekintetes Első-Alispáni Hivatalt fölkeresni, méltóztassék a Munkácson székelő iskolai küldöttségnek, Tettes Román Ferenc megboldogult Elnök helyére, helyettes Elnököt nevezni, ki az iskolai széklet egybehíván a könyvtár és „museum physicum”-nak szükséges helyiségéről gondoskodni fog.⁶

A beadványt követő intézkedésekről nincs tudomásunk, mindenesetre az 1869. dec. 30-i munkácsi községi tanácsülés tudomásul veszi, hogy GECSEY György, a végrendelet végrehajtója ROMÁN Ferenc 1016 könyvét, 193(!) darabból álló ásványgyűjteményét 3 szekrényvel október elsején átadta HRABÁR Mihálynak, a gimnázium igazgatójának. ROMÁN tanulmányairól, irathagyatékáról tehát már nem esik szó, az ásványgyűjtemény pedig 473 darabból 193-ra csökkent. A jelentéssel ellentétben az átvételkor készült leltár a hagyományozott könyveknek is csak mintegy felét tüntette fel. Végül 346 magyar könyv került a gimnázium birtokába, köztük a *Hitel*, *Világ* és *Magyarország kiváltságos lakosaihoz* SZÉCHENYITŐL, az *Egy hazafi által szignált Toldalék észrevétel a hitel műhöz* (1831), *A hitel című munka foglalata* DESSEWFYTŐL (1831), *Az országos védegyesület alapszabályai* (1844), EÖTVÖSTŐL a *Reform*, *Szótár a pesti magyar színház ügyében*, *Eredeti Játékszín*, *Külföldi Játékszín*; a folyóiratok közül a *Figyelő*, *Atheneum*, *Társalkodó*, *Minerva*, *Koszorú*, *Tudományos Gyűjtemény*, *Ellenőr*, valamint más, jellegzetesen reformkori kiadványok. Ehhez csatlakozik még 127 német és 48 latin cím (nagyreszt tudományos és politikai jellegű munkák, szótárak és enciklopédiák), végül a *Tekintetes Román Ferenc úr által a munkácsi gymnasium részére hagyományozott hírlapok*, 17 tételben 9038 példány.

Az átvételt követő rendezés, a pedagógiai szempontú selejtezés tovább csökkenti a könyvállományt. A gimnáziumban rövidesen elkészült lajstrom (*A munkácsi alreál-gymnasium könyveinek leltára*) mindössze 473 darabról tesz említést. A ROMÁN Ferenc által hagyományozott gazdag gyűjteménynek tehát csak mintegy $\frac{1}{3}$ része került valóban a gimnázium könyvtárába. A gondatlan kezelés ugyanakkor a könyvek állagában is komoly károsodást okozott. CSERSZKY Antal és SCHULLER Sámuel a hagyaték átvételéről 1870. március 28-án készített jelentésében a következőket állapítja meg:

„1. hogy a hírlapok melyek közt pedig némelly értékes évfolyamok vannak, — bekötve és tartályozva nemlévén: az egerek és por általi rongálás veszélyének kitétetvük.

2. Hogy a könyvtár $\frac{1}{4}$ része legalább megérdemelné a bekötést e nélkül a széthullás és megrongálás rövid idő alatt bekövetkezik.”

Így is történt. ROMÁN Ferenc értékes könyvtára a sorozatos selejtezések során felőrldött, megsemmisült.

Az elpusztult könyvtár értékét nem elsősorban mennyisége határozta meg, bár az 1016 kötet és több, mint 9000 lappeldány a terület korabeli szellemi életében komoly jelentőségű volt, hiszen a Doby Antal által alapított ugoecsei népkönyvtár állományát fénykorában is legfeljebb 1660 kötetre becsülhetjük, a Beregszászi Polgári Olvasóegyletnek 1882-ben 500, a Beregmegyei olvasóegyletnek pedig 1886-ban is csak 1487 könyve

⁶ 3603. (A további hivatkozások ugyanerre a levéltári iratcsomóra vonatkoznak.)

van, s a terület egyetlen főgimnáziumának, az ungvárinak a könyvtári állománya 1860-ban mindössze 265 kötet. Még inkább a ROMÁN-féle könyvtár javára dől el ez az összehasonlítás, ha tekintetbe vesszük, hogy a kölcsönkönyvtárak állományát elsősorban a több példányban meglévő s a vidéki olvasóközönség ízlését kielégítő olvasmányok növelték. Ezzel szemben ROMÁN Ferenc a kor szellemi életét determináló tudományos, társadalmi és politikai kiadványok beszerzésére törekedett. A töredék-könyvtár állományát számbavevő leltár bizonyossága szerint a gyűjtemény szabadságharc-előtti anyaga jelentősebb, nemcsak mennyiségileg, de tartalmi szempontból is. Így a gondatlan kezelés a reformkori Kárpátalja szellemi életének egyik érdekes és értékes dokumentumát semmisítette meg.

BENEDEK ANDRÁS

Adatok a Huszár Miatyánkhoz és egy politikai gúnyvers 1852-ből. A *Magyar Könyvszemle* 1974/1—2. számában LENGYEL András közli a *Huszár Mi Atyánkot*, melyet SÁROSI Gyulának a szarvasi RÉTHY nyomdában 1848/49-ben megjelent, de csak címéből ismert *Huszár Miatyánk* című, ismeretlen műfajú művével azonosít.

Következtetése helyes. A vers ugyanis nemcsak a szarvasi nyomdában jelent meg, hanem közölte a GAÁL József által szerkesztett *Martzius Tizenötödike* is az 1849. május 1-i (10.) számában.¹ A vers pontos szövege a következő:

„Huszár Miatyánk.

Délibábos puszták nagy mindenhatója, / Magyarok istene, világ alkotója; / Hallgasd meg ez egyszer én szívem kérését, / A te huszár fiad nyájas könyörgését. //
Ha jó az a német, vagy cseh, vagy akárki, / A ki a bajuszt szokta beretválni; / Ne segítsd én uram sem engem sem őtet, / Csak saját vitézség adjon dicsőséget; //
Hunyd be két szemednek ezüst szempilláját, / Ha kezdi te néped ellen a csatáját. / A többit én uram, teremő istenem, / Ten dicsőségedre emberül bevégzem.” //

A közlés érdekessége, hogy a lapszerkesztő maga sem ismerte a vers szerzőjét. A vers után írt megjegyzésében ugyanis ezt olvashatjuk: „E költeményt egy barátunktól vevők közlés végett, szerzőjét nem ismerjük, s bocsánatot kérünk tőle, hogy engedelmel nélkül közöljük, tulajdonítsa ezen kihágásunkat dala szépségének.”

A három forrás (RÉTHY, *Martzius Tizenötödike* és a kéziratos feljegyzés) alapján a következőket állapíthatjuk meg:

1. A vers igen elterjedt, népszerű lehetett a szabadságharc idején. Ezt bizonyítja, hogy GAÁL Józsefhez is kéziratban jutott el, s valószínűleg ez a népszerűség készítette RÉTHY-t is a minden bizonnyal röplap formában való kinyomtatására.

2. A *Martzius Tizenötödike* forrása nem lehet RÉTHY kiadása, mert ebben az esetben maga is közölte volna a költő nevét, eltitkolni értelmetlen lett volna.

3. Ha RÉTHY a költő nevét is kinyomtatta, minden bizonnyal többet tudott a költeményről, megbízhatóbb forrása volt, mint GAÁL Józsefnek. Erre meg is volt a lehetősége. SÁROSI Gyulát ugyanis erős szálak kötötték Békés megyéhez: Mezőberényben és Szarvason (!) járt iskolába, rokonai éltek a környéken: unokatestvére, SZAKÁL Lajos Békés megye főjegyzője volt, maga is népdalköltő, s SZAKÁL Lajos gyulai lakásán gyakran megfordult SÁROSI is ezekben az időkben.² Így a megyének is dolgozó RÉTHY közvetlen forrásból ismerhette a közzájón forgó költemény szerzőjének nevét, sőt szerzőjét is. Ugyan-

¹ Ebben az időben két *Martzius Tizenötödike* jelent meg: az eredeti PÁLFFY Albert szerkesztésében, és Pest visszafoglalása után a kevésbé radikális hangú pesti változat GAÁL József szerkesztésében. (Magyar Irodalmi Lexikon.)

² BONYHAY Benjámint: *Petőfi Mezőberényben* = Vasárnapi Újság 1881. február 27

akkor a *Martzius Tizenötödikének* május 1-i száma egy héttel Pest felszabadulása után jelent meg. SÁROSI ebben az időben KOSSUTH szolgálatában állt, sőt áprilistól országgyűlési képviselő, s a kormány és az országgyűlés csak június 5-én költözött vissza a fővárosba Debrecenből.

4. A *Magyar Könyvszemlében* közölt *Huszár Mi Atyánkot* szájhagyomány útján rögzítették: ezt bizonyítja kezdetleges helyesírása, valamint a két „elhallás” által keletkezett eltérés: a 6. sorban egy névelő hiányzik (a ki a bajuszát. . .), valamint a 11. sorban egy felesleges birtokos személyrag (teremtőm).

A közölt kéziratos feljegyzése a versnek a szabadságharc után is keletkezhetett. Más forrásból tudjuk ugyanis, hogy az elnyomatás idején SÁROSI igen népszerű költő volt a vidéki közlépretegek körében is. ZSILINSZKY Mihály írja az 1853/54 körüli időkről:

„Mint hogy a Bach-korszakban semmiféle nyilvános multság rendezése nem volt megengedve, a művelt családok Csabán és másutt házi összejöveteleket rendeztek, melyeken hazafias zenedarabok és tiltott forradalmi költemények előadása mellett kerestek szórakozást, azok mellett sírtak és vígadtak. Akkor Sárosy Gyula volt a legnépszerűbb költők egyike; és az ő „„Táncoljatok lányok, táncoljatok..”” kezdetű szép költeménye képezte a legkedveltebb szavallati darabot.”³

A költők — így SÁROSI — hatása a szabadságharc utáni időszakban a szabadságharcos gondolata ébrentartásában valóban széles körű lehetett, szélesebb, mint amit az irodalomtörténet olvasóközönségként tart számon.

Ugyancsak a költészetnek mint az ellenállás egyik eszközének bizonyítéka egy Gyulán keletkezett, FERENC JÓZSEF ellen írt gúnyvers.

1850. augusztus 18-án ünnepelte az alig másfél éve trónra került FERENC JÓZSEF 20. születésnapját. Egy évvel a szabadságharc bukása után kényszeredett ünnepre készült az ország. A Békés megyei királyi biztos is felhívta a főszolgabírókat,

„hogy Járásának minden községeiben ezen ünnepélyt tudattván, mindent kövessen el hogy ezen nagy nap a legnagyobb ünnepélyességgel ülettessen meg. — A Szentegyházak Lelkéseit szólítsa fel, hogy hálás Isten tiszteletet mutattassanak be a Mindenható Istenhez, szeretve tisztelt Felsőleges Ifjú Királyunk hosszas életéért és a szerentse minden jótékonyágaival fűszerezze boldog uralkodásáért...”, s az ünnepély lefolyásáról azonnali jelentést kér.⁴

A templomi ünnepségek minden bizonnal rendben lefolytak: elment, aki el nem maradhatott, így a „legnagyobb ünnepélyességgel” megtartott ünnepségről minden évben elment a megnyugtató jelentés.

1852-ben azonban Gyulán egy zavaró körülmény miatt megváltozott az évenként ismétlődő, szokványos jelentés: augusztus 18-án reggel a vásártéren levő uradalmi magtár ajtaján gúnyiratot találtak.⁵ Mivel az eredeti gúnyiratot felküldték Nagyváradra DÖRY Gábor es. kir. főispánnak, csak a megmaradt másolatról közölhetjük, megtartva a másolat formáját és helyesírását:⁶

³ *Zsilinszky Mihály feljegyzései Munkácsy Mihályról.* (Magyar Nemzeti Galéria.)

⁴ Békés megyei Levéltár (BML). Királyi biztosi iratok 3622/850.

⁵ BML Királyi biztosi iratok 191/1852.

⁶ Minden bizonnal versről van szó, hiszen rímei alapján verssorokra bontható: négy-ütemű tizes (egy-két döccenőnél 9-es és 11-es) sorokra, rímképlete xaxa, tehát a szöveg eredetileg nyolc négysoros versszakból állott. A verssorok, illetve a versszakok végét épp ezért bejelöltük a szövegbe.

„Üdvözlét

Bort fiúk! bor kell a kupába, | borba fojtsuk a borongó kedvet, | áldomásunkat megne
rontsa a bú, — | felvidítsuk az őszinte keblet, | a magyar nép első emberének, | a Király-
nak van születés napja! — |

Furcsa volna, hogyha felköszöntést | a magyartól a király nem kapna!? — || A milyen
jelent adtál hazánkra, | olyan áldás száljon életedre, | menyi békót ártatlanra fűztél, | fűz-
ze a sors mind a te kezedre; — || a szerencse légyen úgy sajtódot, | a mint azt a magyar nép
kívánja! | Álmodat sátányok zavarják meg, | Te akasztott emberek királya! || ágyad vál-
jék izzó tűz parazzsá, | italúl nyelj a kiontott vérből. | Étkedet fel férgek emésszék, | vér-
pad legyen, melyre ülsz az a szék, — || Kóldusbotra juss, mint annyi ezerek, | kiktől min-
dent, mindent elraboltál, | mert te a hazának nem királya, | gyilkolója, s megrontója vól-
tál; || Alamizsnát kóldulj palotában, | és a részvét mégis meg ne szánjon, | Ne legyen a föl-
dön nyugodalmad, | Isten, ember, állat megutáljon. || Majd ha méltó büntetésed eltelt, |
testedből a lelked kiereszted, | poraid a forgó szél seperje, — | s a bitófa legyen sírkeresz-
ted.”

A vers szerzője nyilván ismerte a főszolgabírónak Gyulán is kihirdetett felhívását a születésnap méltó megünneplésére, ez készítette az ismeretlen szerzőt a vers megírására. Egyszerű ember lehetett, aki azonban értett némi rímfaragáshoz, ismeretei a népi ünnep-
ségek alkalmából készített rigmusok (vőfélyköszöntők stb.) fokán álltak.

A királyi biztos csak tíz nap múlva, 28-án jelenti Dőrynek a „vétkes törekvésű”
gúnyirat megtalálását, amely azonban szerinte célját nem érte el, mert korán reggel meg-
találta egy kőműves legény, és bevitte a főbírónak, s „mindekkor a legnagyobb titok
tárgya, úgyhogy a lakosság arról mitsem tud.”⁷

A szerzőt természetesen keresték, de még szeptember 22-én is csak azt írhatta a királyi
biztos, hogy a gúnyirat szerzőjét nem sikerült a „szakadatlanul folytatott leggondosabb
nyomozásnak sem felfedezni.”⁸ Továbbiakban pedig nem is találkozunk többé az ügygel.

CZEGLÉDI IMRE

Eötvös József művei és a cári cenzúra. Egy nemrég megjelent tanulmányomban foglal-
koztunk Eötvös József művei egykorú oroszországi visszhangjával. Rámutattunk, hogy
A Karthausi és *A XIX. század uralkodó eszméinek a hatása az álladalomra* c. műveket
ismerték Oroszországban, német és francia fordítások alapján. A cári cenzúra is felfigyelt
ezekre a kiadásokra: az elsőt engedélyezte, az utóbbit pedig betiltotta.¹

Tanulmányunkban teljes egészében leközültük K. ALEXANDROV rigai cenzor 1858
februárjában írott eszme-futtatását az *Uralkodó eszmék* német kiadásáról. Viszont *A*
Karthausi-val kapcsolatban csak az engedélyezés tényét és idejét jeleztük. Újabb kutató-
saink során előkerült ugyancsak K. ALEXANDROV 1857. december 29-i jelentése, amely
alapján engedélyezték a könyv Pesten 1842-ben megjelent német kiadását.

Megtaláltuk ugyanezen cenzornak még egy jelentését a *Magyarország 1514-ben* c.
regény német kiadásáról is. Különben K. ALEXANDROV-nak a magyar irodalom iránti
előszeretetéről tanúskodik, hogy az említettekén kívül előkerült egy jelentése PETŐFI
1849-ben kiadott német verskötetéről, amelyet máshelyt ismertetünk.

A Karthausi-ról szóló rövid írás nem tarthat különleges érdeklődésre számot. Annál
érdemesebb az 1851-ben íródott második jelentés. Az 1848–1849-es forradalmak hatására

⁷ BML Királyi biztosi elnöki iratok. 191/1852.

⁸ BML Királyi biztosi elnöki iratok 220/1852.

¹ Váradi-Sternberg János: *Magyar írók veszélyes művei a cári Oroszországban* = „Utak,
találkozások, emberek” c. tanulmánykötetünkben Kárpáti Könyvkiadó — Gondolat
könyvkiadó. Bp. 1974. 178–183.

Oroszországban fokozódott a harc az önkényuralom ellen és a forradalmi demokraták legfontosabb követelése a jobbágyság eltörlése volt. Ilyen körülmények között érthető, hogy az orosz „munkás osztály” számára Eötvös *Magyarország 1514-ben* c. regénye veszélyes olvasmányának számított. Az alább közölt jelentések szövege orosz nyelvű, fordításukat a szerző készítette.

K. ALEXANDROV jelentése *A Karthausi* német kiadásáról. (Eötvös J. *Der Karthausier*. Pesth, 1842.)

A cselekmény váza egy francia gróf boldogtalan szerelme. Az elbeszélés tele van szentimentális fejtegetésekkel az emberről, képességeiről, hajlamáról, a társadalomnak rá gyakorolt hatásáról.

Ezek az elmélkedések a könyv nagyobb részét teszik ki és nem tartalmazznak sem erkölcsi, sem politikai szempontból semmi elítélendőt. Ezért a regény német nyelvű kiadása engedélyezhető eladásra, valamint orosz nyelvre való lefordításra is.

Riga, 1857. december 29.

Alexandrov cenzor

Határozat: Engedélyeztetett 1858. január 15-én.

(Központi Történelmi Levéltár. Leningrád. 779. fond. 146. sz. katalógus, 146. sorszám. 139. l.)

K. ALEXANDROV jelentése a *Magyarország 1514-ben* német nyelvű kiadásáról. (*Der Bauernkrieg in Ungarn. Historischer Roman von Joseph Freiherrn von Eötvös. Aus dem Ungarischen von Adolf Dux.* Pest. 1850.)

A magyar parasztok a nemesség elleni ismertetett felkelése a XVI. század elején történt Bakóczy kardinális, esztergomi érsek, aki maga is parasztszármazású volt, meg akarta fékezni a főurak önkényét, hogy visszaállítsa Magyarországon a királyi hatalmat. Erre a keresztések hadát akarta felhasználni, amelyet ő toborzott össze a törökök ellen. De ez a had kivételesen parasztokból állott és mivel ezek a nemesek és püspökök elnyomásától szenvedtek, a keresztések vezetői nem hallgattak a kardinálisra, fellázadtak az államhatalom ellen azzal, hogy kiirtják nemcsak a főurakat és a nemeseket, de általában az urakat. Rettenetes volt a vérontás egész Magyarországon, de végül is a nemesek felülemelkedtek a paraszton és a győzelmet arra használták fel, hogy újabb terheket rójanak rájuk és törvényesítsék elnyomásukat.

A szerző sötét színekkel ecseteli a parasztok kegyetlenségét és gaztetteit, akik megtagadván a hatalom iránti engedelmisséget, szabadjára eresztették durva szenvedélyeiket. Úgy ábrázolja őket, mint a fogságból kiszabadult vadállatokat. Ugyanakkor az író elítéli az uraknak a parasztok iránti kegyetlen viselkedését is. A népzérek kiválóbbjai a regényben a boldog jövőről álmodoznak, amikor a nép megéri a szabadságra és a sikertelen háborút a jövőendő nemzedékek szempontjából nem tartják hiábavalónak.

Úgy vélem, hogy az eredeti szöveg (a német fordítás — VJS) nem lesz káros hatással az olvasókra és ezért ajánlom engedélyezni az olvasóközönség számára. Azonban az orosz fordítás ártalmatlanságát már kétségbe vonom. A munkás osztály kezében a könyv könnyen megingathatja az urak iránti engedelmisséget és irigységet szülhet a felső rendek iránt.

Riga, 1851. december 1.

K. Alexandrov cenzor

Határozat: Eredetiben engedélyezve, fordítása betiltva.

(Uo. 368. sorszám, 1020—1021. l.)

VÁRADI-STERNBERG JÁNOS

A Borsszem Jankó válsága a XX. század elején. A századelő a politikai humor történetében a konzervatív humor hanyatlásának időszakára. Ekkor szűnik meg a konzervatív humor monopóliuma az újságírásban és a politikai élelapok közönségükere a társadalmi vicclapok rovására. Ez a folyamat 1905 és 1909 között fejeződik be.

Az „új idők új dalai”-t a baloldali lapok humora fogalmazza meg. Csak 1909-ben indul az első baloldali vicclap, a szociáldemokrata *Töf-töf*. Talán éppen a haladó szellemű politi-

kai humor erőtlensége magyarázza, hogy az ízlés-áttörést az élc-sajtóban egy közvetve politizáló pikáns vicclap, a *Fidibusz* éri el 1907-ben.

Ez volt az első modern, polgári szellemben szerkesztett magyar élc-lap. Első éveit AMBRUS, HELTAI, GÁBOR Andor neve fémjelzi. (HELTAI csatlakozása jelképes, mert 1904-től 1905-ig ő szerkesztette a *Borsszem Jankót*.) A lapalapítás korszakhatár jellege mellett a példátlan üzleti siker a legnyomatékosabb érv. A magyar sajtó történetében ritkán fordul elő, hogy egy újság már megjelenése első évében tízszeres példányszámmal körözze le saját műfajának addig legsikeresebb elődjét. (1905-ben a fővárosi élc-lapokra összesen 10 000 példányban fizettek elő, s a közülük legnépszerűbb *Herkó Péter*-re háromszerezren. Ugyanekkor a vezető politikai napilapok húsz-harmincezer példányban fogytak el. 1907-ben a *Fidibusz*-ból átlagosan 31 000 példányt adtak el.)¹

A konzervatív humor lappangó válságát nyilvánvalóvá az 1905—1906. évi kormányzati válság tette. Ez megbontotta az uralkodó osztályok cselekvési egységét, felborította a politika parlamentáris szabályait, szembeállította egymással a párt-sajtó részévé vált élc-lapokat is. A hagyományos témák, megközelítések, válaszok elégtelenségére fény derült, s a valódi nagy témák (a föld, a nemzetiségek jogai, a polgárság és a nemesség kapcsolata, az ország helye a birodalomban, a birodalom helye a modern Európában) betörnek az élc-sajtóba is. A szerkesztők felismerik a változás szükségességét, de az eszközöket illetően, amelyek a válság idején is hatékonyak lehetnének, teljes a bizonytalanság. A konzervatív élc-lapok két módszerrel kísérleteznek. A koalíció élc-lapjainak humora feltűnően eldurvul, a mértéktartóbb *Borsszem Jankó* stílusa szándékosan változatlan marad.

A példányszámok tükrében egyik taktika sem bizonyult különösen eredményesnek. Az élc-lapok összpeldányszáma a válság előtti 9407-ről a politikai harcok csúcspontján is csak 10106-ra nőtt.² Ezen belül azonban a *Borsszem Jankó* előfizetőinek száma 1850-ről 1741-re csökkent. Végeredményben a konzervatív politikai humor hatósugara nem nőtt lényegesen, de a politizáló aktív közvélemény frakciókra oszlása állandósul, és — a példányszámok lehajló görbéjén is — követhetjük, hogyan válik népszerűtlenné az a politikai csoport, amelynek eszméit hirdeti a *Borsszem Jankó* is.

Ez az újság mint a dualizmus korának legtekintélyesebb politikai-humoros lapja, veszti a politikai humor átalakulásának éveiben a legtöbbet: már nem az uralkodó osztályok közös „életformában gyökerező igény- és ízlés”-egységének reprezentánsa,³ hanem csak egy pártalakulat szócsöve.

A továbbiakban ennek az üzleti és szerkesztéspolitikai válságnak tényezőit kívánom felvázolni.

A Borsszem Jankó mint üzleti vállalkozás. A *Borsszem Jankó* 1875. ápr. 20-tól az Athenaeum Nyomdai és Lapkiadó Rt. érdekeltsége. Az átvétel időpontjában a kiadó Magyarország legnagyobb lapvállalkozója. Nemcsak az ország legjobb élc-lapjai vannak kezében.

¹ A kolportázs-sajtó előnyeiről általában, az *A Nap* és a *Fidibusz* kapcsolatairól, s a lap példányszámáról ld. RÓNA Lajos: *Harminc év az újságíró pályán I—III*. Bp. 1930. II. 354. — Az 1905. évi sajtó példányszámokról ld. a postaigazgatóság jelentését az Országos Levéltárban OL—K 26. ME. Kut. könyvek 1546. k. — 1905. V. t. 786/4927/ — e. jelzet alatt.

² CSÁKY Zsigmond kormánybiztos jelentette 1906. márc. 2-án a Belügyminisztériumnak Kolozsvárról, hogy „miközben a városban a rám vonatkozó sértő élc-rajzok köznevetség tárgyává tesznek, barátaim itt csupán titokban mernek velem érintkezni... A lapok utcai árusításának betiltása csak félrendszer szabály, mert minden üzlet a sajtó e veszedelmes termékét árusítja. Néhány dohánytőzsdében pedig kifüggesztették az élc-lapok rólam készített torzképeit.” A jelentést Ld. az Országos Levéltárban OL—K—149—BM—Res—1906—3—147. jelzet alatt. (A lappeldányszámok vö. I. jegyz.)

³ Vö. DERSI Tamás: *Századvégi üzenet*. Bp. 1973.: 14—15.

hanem a jelentős politikai lapok közül KEMÉNY Zsigmond *Pesti Napló*-ja, JÓKAI A Hon-ja és a TÓTH Kálmán szerkesztette *Fővárosi Lapok* is.

A kapcsolat jellegét egységesen és több évtizedes érvénnyel alakították ki. A szerkesztőknek a politikai mérséklet és a minimális üzletmenet keretein belül szabad kezet adtak. Csak arra kötelezték őket, hogy „a kiadó érdekeit” tartsák szem előtt.⁴ Ezen azonban általában csak a kiadványok hirdetését értették. A korai kapitalista sajtóviszonyokra utal, hogy a szerkesztést függetlenítették a lap gazdasági sikereitől: az újságírók nem sújtotta a kudarc, és alig volt érdekelt a példányszám növelésében.

A látott igazgatósági jegyzőkönyvek igazolják az Athenaeum monográfusát, SZABÓ Lászlót, aki szerint a lapkiadás „inkább arra szolgált, hogy általa az Athenaeum részt vegyen a közéletben, és szorosabb érintkezést tarthasson fenn az íróvilággal.”⁵

A *Borsszem Jankó* és a kiadó viszonya a századfordulóig zavartalan. Az induló előfizetői létszámot, a kb. 700 főt, a szerkesztőség a kilencvenes évek elejére közel megháromszorozta. Ez a csúcspont. A századelőn az előfizetők száma 1500 és 1850 között ingadozik.⁶ Az előfizetők lassú lemorzsolódása tehát már a millennium évétől megindul.

Az Athenaeum azonban csak 1901-től változtat a lapokkal kapcsolatos üzletpolitikáján. A megváltozott szemlélet nyitja meg a *Borsszem Jankó* válságkorszakát. A változás lényege az, hogy a kiadó 1891-től látványos és túlfeszítetttsége miatt sebezhető fejlődés időszakában lépett. Először csak a lapkiadás veszt a jelentőségéből a könyvkiadási üzleti sikerek nyomán, majd — ahogy a vezetők nagyszabású telekspekulációkba fognak a századforduló táján — felmerül a kérdés, hogyan szánják célszerűen a lapkiadási ráfizetéseket.

Az Athenaeum birtokolja a JÓKAI- és a PETŐFI-kiadásokat. Kiadják *A magyar nemzet történetét*-t. Átveszik a tankönyvkiadást, majd megszervezik a tankönyv-kartellt. 1901-ben megindítják a Műveltség Könyvtára sorozatot. Kísérleteznek a könyvterjesztő kartell megszervezésével. Külföldi kapcsolataik révén első ízben próbálkoznak nagy példányszámú olcsó könyvek sorozatával. Ez a későbbi Athenaeum-könyvtár. De már ezt megelőzően is kiadják — többek között — RIRÓ Lajos, KABOS Ede, KARINTHY Frigyes, KÓBOR Tamás, PAPP Dániel és THURY Zoltán első köteteit.

E téren az Athenaeum korán monopoltőkés vonásokat vesz fel. A könyvkiadói terjeszkedés fedezetére szolgált eredetileg a telekspekuláció is, amelynek eredményeként az övék lett a Rákóczi út — Nagykörút — Dohány utca — Miksa utca roppant háztömbje, a New-York palotával. A pénzt azonban csak háromszoros tőkeemeléssel tudták előteremteni. 1897-ben TISZA István érdeklődése, a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank adott pénzt. Ez delegálta az igazgatóságba SCHWARCZ Félixet, aki tovább gyorsította a hazárd üzletvitelt. 1900-ban a dohánycartell vezető családja járult hozzá az ismételt tőkeemeléshez. (Így került az igazgatóságba először HERZOG Péter, majd fia — HERZOG Mór.)

1903-ban a részvénykibocsátás legdurvább formáját választják: az ún. elsőbbségi részvények (ti. az osztalék tekintetében elsőbbséget élvező részvények) kiadásával egy-

⁴ Erről ÁGAI Adolf 1875. és 1879. évi szerződésai adnak fogalmat. Ő főszerkesztőként gazdasági és politikai önállóságot élvezett. „A nevezett lapok politikai és társadalmi irányára az Athenaeum befolyást nem gyakorol” — mondta ki a szerződés. ÁGAI a rendelkezésre bocsajtott összeggel számadásmentesen gazdálkodott. Az az övé, amit a tiszteletdíj-kon megtagarít, és a 2000. példányon felüli többletbevétel 10 %-a, illetve 1879-től 20 %-a. Ld. az Athenaeum irattárában a 168. és a 216. ügyiratszám alatt. (1972-ben az Athenaeum irattárát átvette az Országos Levéltár. Az itt megadott ügyiratszámok az átszállítás előtti jelzetek.)

⁵ Vö. SZABÓ László: *Athenaeum. Ötven év egy irodalmi és nyomdai társulat életéből*. Bp. 1918.: 43. és az Athenaeum irattárának 21., 22., 322., 329., 330. ügyiratszámú iratai.

⁶ Athenaeum irattárának 170. ügyiratszámú irata. Melléklet a *Borsszem Jankó* 1875 — 1905. évi előfizetőinek számáraól.

időben felére értékeli le a régi, ún. törzsrészvényeket. Ezen a réven kerül a vezetésbe HANKE Jenő, a Hazai Bank képviselőjében.

Ettől kezdve a nagytőkét HANKE, HERZOG, KOHNER Adolf, és SCHWARCZ Félix képviselik az igazgatóságban, valamennyien TISZA István személyes hívei; az üzleti étellel jó kapcsolatban levő politizáló dzsentri, GAJÁRI Ödön képviselő, a TISZA család egyik legbelső híve, akire a Tisza-frakció új napilapját, *Az Újság*-ot bizzák. Az irodalmi világot JÓKAI és MIKSZÁTH, a könyvkiadói szakértelmet 1903-ig EMICH Gusztáv, majd lemondása után RANSCHBURG Viktor képviselte.

A politikai jobbrtolódást a kiadó lappolitikája úgy tükrözi, hogy az Athenaeum egykori balközépi újságérdekeltségeit fölcserélte a szabadelvűek mindenkori hivatalos lapjainak finanszírozásával. A ráfizetés csökkentése érdekében a kormánypárt részt vállal a terhekből. A kiadó politikai szempontból nem lép vissza újságérdekeltségeitől. Jellemző azonban, hogy a vállalat óriási összegekkel korszerűsíti nyomdáját, de a lapok felfrissítésére nem áldoz semmit.

Az egyetlen kivételt TISZA István lapjával tették 1904-ben. (Ez év jan. 12-én az igazgatóság jegyzőkönyvben rögzíti köszönését „Schwarcz igazgató úrnak *Az Újság* c. lap érdekében kifejtett rendkívüli tevékenységéért.”)⁷

Az igazgatósági ülések és a közgyűlések jegyzőkönyvei érdekesen tükrözik, hogyan bántak e kényszertakarékossággal vegyített költekezés korszakában másodrendű üzletáguk terhessé vált lapjával, a *Borsszem Jankó*val.

1. 1901. márc. 15-én jóváhagyják a *Borsszem Jankó* levelezőlapok tárgyában kötött szerződést a LERTNER-céggel. Ebből 24 000 db-ot hoztak forgalomba. A tiszta nyereség 20 %-a ÁGAI Adolfnak járt, de a tranzakció nem hozott számottevő hasznot.

2. 1901. dec. 15-én jóváhagyják BÉR Dezső grafikus alkalmazását. (Hetenként két oldal terjedelmű rajzért az első évben 3400, a további években 4000 korona fizetést kap.)⁸

3. Az igazgatóság szemmel láthatóan elégedetlen ÁGAI munkájával, mert 1902. jan. 1-vel ROBOZ Imre író szerződtetik az ugyancsak ÁGAI szerkesztése alá tartozó *Kis Lap*-hoz segédszerkesztőnek. Ezzel kapcsolatban egy szerződésben újra szabályozzák ÁGAI jogait és köteleességeit. Fizetést, jutalékot és „a szerkesztési irány meghatározási jogát”-t kapja meg. De az összes közlemény átolvasására, szerkesztésére, továbbá „gondos revízió”-ra kötelezik, lelkére kötve, törekedjék „a lap és közönsége közötti családi viszony-
nak hű és gondos ápolására.”⁹

4. 1902. okt. 6-án ÁGAI sajtóperének költségeihez 450 korona térítést szavaznak meg, tekintettel arra, hogy „majd három évtizede szerkeszti a *Borsszem Jankó*-t.”

5. 1903. júl. 4-én a rossz üzletmenet miatt nem vállalják ÁGAI tárcaleveleinek kiadását.

6. 1903. okt. 5-én megbízzák HERZOG igazgatót, tegyen javaslatot „a hírlapok jövedelmezőségének emelésére.”

Ez a javaslat sem állíthatta meg az élclap lassú hanyatlását, mert

7. 1904. okt. 10-én jóváhagyják HELTAI Jenő kinevezését a lap szerkesztőjévé, havi 500 korona fizetéssel. Úgy látszik, ez az utolsó kísérlet sem vált be, ezért

8. 1905. márc. 13-án előterjesztik a *Borsszem Jankó* átruházási javaslatát SZÉKELY Ferenc bankár javára, aki egyébként a lap évtizedes belső munkatársa is.

Ápr. 27-én felhatalmazzák az igazgatókat a szerződés megkötésére, ha ÁGAI igényeit a vevő kielégíti, s a lap nyomtatását továbbra is az Athenaeum végzi.

SZABÓ László szerint a vétel meg is történt. SZÉKELY valószínűleg ekkor fizetett 18 000 koronát előlegnek, majd — mint azt az okt. 2-án kelt kezességi levél tanúsítja — a 42 000 korona hátralék „szükséghez képest készpénzben befizettetni fog”. Az Athenaeumé marad a hirdetési díjak 40 %-a és három évig az ingyen hirdetés joga. A szerződés „töltelék” hir-

⁷ Athenaeum irattárának 324. ügyiratszámú irata.

⁸ Athenaeum irattárának 739. ügyiratszámú irata. Egyik pontja szerint BÉR Dezső csak akkor mehetett szabadságra, ha erre az időre helyettest állít. Ez példa a vállalat óvatos, kemény szerződéseire alkalmazottaival.

⁹ Athenaeum irattárában a 168. ügyiratszám alatt van.

detésről beszél. Ezek szerint a *Borsszem Jankó* a kormányzati válság csúcspontján nem tudta megtölteni hirdetési terét fizetett hirdetésekkel.¹⁰

9. 1905. okt. 23-án tudomásul veszik a kiadói tulajdonjog átruházását, azzal a kikötéssel, hogy három évig a vállalat nyomja a lapot.¹¹

Maga a lap 1905. okt. 8-i számában jelenti be a tulajdonjogi változást, valamint azt, hogy HELTAI helyett LIPCSEY Ádám lesz a felelős szerkesztő. Hozzáteszik még, hogy „új program nincs, mert nem is kell.” (X. 8. :13.) Egy héttel később nyomatékosan V. G.-hez címezve: „Mi köze Önnek a kiadóvállalathoz, mikor a szerkesztőségben régiek, újak csupa régi jó barátok.” (X.15.:14.)

Az Atheneum tehát, amikor úgy látta, hogy új munkatársak beállítása kevés a lap felfrissítéséhez, örömmel megvált a *Borsszem Jankótól*. Az új tulajdonos, mint azt HELTAI menesztése is valószínűsíti, a hagyomány erősítésében látta a megoldást. SZÉKELY Ferenc személye háromszorosan biztosította a tradíciót: már huszonegy éve volt a lap belső munkatársa; mint a Belvárosi Takarékpénztár tulajdonosa TISZA István gazdasági köréhez tartozott; s mint politikus 1905 tavaszán ő menedzselte Tisza terézvárosi képviselővé választását KRAUSZ Simon bankárral, a Magyar Bank vezérigazgatójával együtt.

Egészen természetes, hogy a *Borsszem Jankó* megvásárlását SZÉKELY Ferenc, KRAUSZ Simon és — TISZA István pénzével, közös kasszából végezték. (TISZA azt írta: „Igen sajnálom, hogy eladósodtam, és így be kell érniünk a mellékelt 10 000 K-val”.¹²)

A *Borsszem Jankó* mint politikai tényező. A *Borsszem Jankó*, mint láttuk, mellőzött és egyre kevesebbre becsült érdekeltsege volt egy nagyralátó üzleti vállalkozásnak. A jelek szerint a lap politikai vonásait, főként hagyományhűségét, nem lehet kielégítően levezetni az Atheneumhoz fűződő üzleti viszonyából. Sokkal inkább múltott ez az alkotó-gárda társadalmi helyzetén és politikai kapcsolatain, különösen SZÉKELY Ferenc korszakában, amikor a külső — gazdasági — ösztönzés és a belső — vállalt — nézetazonosság összeolvad.

A századelőn a *Borsszem Jankót* ÁGAI Adolf főszerkesztő, aki személyében a lap történetének három alkotói nemzedékét egyesíti, főként a kilencvenes évek fénykorának ún. második nemzedékével közösen irányítja.

1895-ben hal meg JANKÓ János a híres rajzoló, és BESSENYEI Ferenc képviselő, aki a lap „csevőgések” rovatát írta haláláig. (1905. I. 1. :13—15.)

ÁGAI, ahogy ezt az Athenaeum iratok is tükrözik, kissé úgy van lapjával, mint VIKTÓRIA királynő Angliával, inkább uralkodik, semmint kormányoz. A századelői alkotók egy — már két évtizede összeszokott — értelmiségi vacsoratársaságból került ki. Találkozásuk ideje: a nyolcvanas évek; találkozásuk helye: az Európa kávéház egyik fülkéje; találkozásuk jellege: vacsora- és vitakör.

„E második nemzedék legkiválóbb tagjai:” — olvassuk ÁGAI egyik visszaemlékezésében — „Kozma Andor, Ambrus Zoltán, Székely Ferenc, Karsai Albert, Bácskay Albert és Szécsi Ferenc. Ki író, ki bankigazgató, ki gazda, ki meg ügyvéd. Irodalmi irányban pihent eszük, főképp vacsora közben, elmésségének fölöslégével táplálta a lapot.

¹⁰ Az iratok lelőhelyszáma a következők: 1901. márc. 15.: 301. Ű. sz., 1902. okt. 6.: 314. Ű. sz., 1903. júl. 4.: 322. Ű. sz., 1905. márc. 13.: 329. Ű. sz., 1905. ápr. 27.: 330. Ű. sz. A kezességi levél: 955. Ű. sz. A 60 000 K vételárhoz összehasonlításként: 1905-ben egy gyenge üzletmenetű napilapot, a *Pesti Napló*-t, tulajdonosa 400 000 K-ért adott volna el. 1908-ban egy új napilap alapítására 500 000 K-t, föllendítésére 100 000 K-t számítottak. — Ezeket az adatokat ld. KRISTÓFFY József: *Magyarország kálváriája*. Bp. 1927.: 540—541.

¹¹ Athenaeum irattárában 1016. ügyiratszám alatt van.

¹² KRAUSZ Simon: *Életem*. Bp. 1937.: 225.

(. . .) A hétfői estek néha valóságos symposionokká magasztosulnak. Legbelső tagjai: Székely Ferenc, Bácskay Albert, Bér Dezső, Réthy László és e sorok írója.”¹³

RÉTHY László, az éremtanbúvár, a tudós néprajzos, ma inkább, mint erotikus költő ismert. SZÉKELY Ferenc irodalompartolónak és közgazdasági szakírónak sem volt utolsó. (A RÉVAY-cég egyik igazgatójaként pénzt és lendületet nem kimélve szervezte a JÓKAI és MIKSZÁTH sorozatok kiadását.) E körhöz tartozott LIPCSEY Ádám újságíró és Tisza-párti képviselő, aki a SZÉKELY Ferenc-időszak lapstílusát szabta meg ÁGAI oldalán. LIPCSEY újságírónak tehetséges és képzett, szerkesztőnek bohém, társasági embernek sziporkázó volt. A politikában TISZA rendíthetetlen híve, vezérének hajthatatlan merevsége nélkül. SZÉKELY és LIPCSEY képviselte a pénz és szellem jogán az elfáradt ÁGAI mellett a század eleji *Borsszem Jankóra* oly jellemző Tisza-párti konzervatív humort.

A századelőn a szerkesztőség e hangadói középkorú emberek, akiket nemcsak egygyökerű szenvedély, hanem közös fiatalságuk irodalom — és művészszeretete is összekapcsolt. A közös érdek és a rokon ízlés valódi baráti szövetségével sem HELTAI Jenő, sem a lap „harmadik nemzedéké”-hez tartozó grafikus kollégái, főként LINEK Lajos és VADÁSZ Miklós, nem tudtak megbirkózni.

A *Borsszem Jankót* végeredményben a kiegyezés nyertesei írták és szerkesztették. A főszerkesztő személye, elvei, társasági köre megteremtette azt az egységes szellemi légkört, amelyet a sikeres életutak tesznek hitelessé. A szerkesztőség magját a társadalom középcúcsain jelentős pozíciókat elért férfiak alkotják. Többségük diplomás ember, a hivatásos alkotókat a literary gentlemantól elválasztó széles átmeneti övezetben. Az alapító-szerkesztő intencióit zökkenő nélkül vette át a középnemzedék, ami azt jelenti, hogy a lap által sugallt világkép társadalmi háttere a kiegyezés felívelő szakasza. Hívei liberálisok, hiszen a szabadelvűség segítette a munkatársi gárda többségét karrierhez: kispolgári, felerészben zsidó kispolgári családok gyermekeit tehetségük kifejlesztéséhez. Főlemelkedésükhöz jelentősen hozzájárult egy jellegzetes első nemzedéki tulajdonság: a sokoldalúság, a tehetség megnyilvánulásának nem szabványos módja.

Helyzetüket a lapnál a fiatalabbak nem tudták megingatni, mert az ő szelíd modernségük, amelyet DERSI Tamás a *Hét* modernségével állít párhuzamba,¹⁴ nem épült be a középnemzedék szerkesztési koncepciójába. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy HELTAI szerkesztői működése látható változást nem hozott, s hogy a grafikusok egy része hagyományos tartalmat volt kénytelen modern formában kifejezni.

Ily módon a szerkesztőség nemcsak osztályhelyzeténél fogva, a lap üzleti-politikai viszonyainak hálójában, hanem szívéből elfogult; s önként vállalt kaszt-fegyelme folytán felkészületlen a korszerű politikai humor megteremtésére a dualizmus nyílt válságának éveiben.

A Borsszem Jankó mint közvéleményformáló tényező. A Borsszem Jankó szerkesztősége közvetlenül HELTAI távozása után szerkesztői üzenetben erősítette meg, hogy továbbra is a családi lap az ideálja. (1905. X. 22. :14.)

E törekvés mögött ismét csak a kiegyezés első és második nemzedékének a társadalmi nyilvánossággal kapcsolatos tapasztalatait és igényeit találjuk. ÁGAI egy olyan polgári jogállamban szerkesztett politikai élelapot, amelynek alkotmánya az abszolutizmusnak és a nyílt osztályuralomnak is tett engedményeket. A politikai nyilvánosságot tehát a birtokon belül lévők családias aktivitásának tapasztalhatta.

Ha arra keressünk választ, hogy a *Borsszem Jankó* szerkesztőségének közönségképe, a lap szerkesztésmódja miért folytatja olyan makaacsul a liberális hűskorszak hagyomá-

¹³ ÁGAI Adolf: *Utazás Pestről Budapestre. 1843—1907.* Bp. 1908. 259—260.

¹⁴ DERSI Tamás: I. m.: 36.

nyait, gondoljunk a munkatársak életútjára, akik fölemelkedésüket e „családias” politikai nyilvánosság közegében élték meg. Maga a lap is, első és második virágkorában egyaránt, a polgári társasélet formáin keresztül, ezek jóvoltából lett közéleti tényező.

Az említett kávézó és vécseratársaságok — a megyei kaszinókhöz hasonlóan — az autonóm magánemberek érintkezési helyei voltak. Itt lett a magánvéleményből csoportvélemény, amely vagy a hivatalos álláspont jogán tett szert politikai tekintélyre, vagy a tulajdon és tudás birtokosainak közös véleményeként, amelyet az államhatalom sem hagyhatott figyelmen kívül.

A *Borsszem Jankó* tekintélyes emberek segítségével kommentálta a nagypolitikát. E kommentátorok is vagy a hatalmi intézmények képviselői voltak, vagy olyan személyek, akiknek észrevételei — gazdasági, szellemi súlyuknál fogva — mindenkor figyelmet keltettek egy velük egyívású közönségben, amelynek megvolt a módja és lehetősége, hogy az eseményekről véleménye lehessen és azt nyilvánosságra is hozza.

A *Borsszem Jankó* nagy népszerűsége ahhoz a történelmi pillanathoz tapadt, amelyben a társadalmi jegyei, pszichológiája és kultúrája révén még viszonylag egységes közönséget több kötötte össze, mint választotta el egymástól. Ekkor a lap lényegében ugyanazt adta, mint a többi humorisztikus újság, csak jobban.

Talán a *Herkó Péter* önálló hangjának közönségsikere volt az első jól látható szervezeti bizonyítéka, hogy a közönség rétegződik. (Ennek apró jeleként a *Herkó Péter* volt az első élelap, amely csaknem kizárólag belső munkatársakkal iratta és rajzoltatta az élelapot.)

1900 után, amikor a közönség átrétegződése meggyorsult, és új rétegekkel bővült a politikai nyilvánosság, a *Borsszem Jankó* már csak abban volt reprezentatív, hogy az eddigi többség félelmét fejezte ki a humor nyelvén a birtoktalan és műveletlen tömegek önálló politikai cselekvésével szemben.

Nagyon érdekes megfigyelni a lap hasábjain, hogyan építi ki a szerkesztőség a hagyományörzés és a változások ellenzésének motívumaiból magának valami képzelt, nem valóságos reprezentativitás hamis tudatát.

A lap a szokatlanul is fenntartja szerkesztési ideálját: a művelt és jómódú közönségnek kell alkotnia a közvéleményformáló elitet. A lap mindvégig hozzájuk fordul: „A mi 'háromságunk', mely megmutatja az igazi célt, irányt és eszközöket — a magyarság, vidámság, izlés . . . Óhatatlan, hogy ez a jelszó meg ne találja azt az utat, ami minden művelt magyar család asztalára nem juttatja el lapunkat.” (1905. X. 8. :14.) Az új, a potenciális közönséggel szemben a lap mindvégig tartózkodó, nem tud mit kezdeni velük. Róluk írnak néha, de hozzájuk nem fordulnak soha.

A lap ezekben az években úgy politizál, mintha a hagyományos olvasótábor bomlása csak jelenség volna, amelynek a szerkesztés politikájára nincs befolyása.

A *Borsszem Jankó* a SZÉLL-kormány bukásától egyre határozottabban kommentálja a 67-es kormánytöbbség széthullását. Ezen a szinten regisztrálhatjuk, hogyan válik a lap a konzervatív frakciók közül egy csoportosulásnak szócsövévé. A konzervatív gondolatot a TISZA-csoport számára kisajátítva, a zászlót elhagyó hűtlenekkel a családás, a szemrehányás és a harag nyelvén beszélnek. Megméretik s könnyűnek bizonyul az elviség mérlegén az arisztokrata, a pap, a dzsentrí, a bankár és a virilista.

A *Borsszem Jankó* nehezen jut el ahhoz a felismeréshez, hogy a politikai ellentétek ízlésellentétekké mélyülhetnek. 1905 tavaszán olvashatunk először arról, hogy a hagyományos olvasótábor szétforgácsolódott, és a közönség elfordult a *Borsszem Jankó*tól, mint egy népszerűtlen frakció szócsövéből. Ekkor vesztí el a lap átmenetileg előfizetőinek negyed részét, s ez az üzleti válság bírja rá az Athenaeumot, hogy adja el a lapot.

A közönségnek erre a gesztusára, hogy időszerűtlennek ítélik az eszmileg korszerűtlen, a szerkesztőség sértetten válaszol. Az elfordulást „hajsza”-nak minősítik. Állás-

pontjuk szerint erősíteni kell a lap családi jellegét, még azon az áron is, hogy elvesztik az olvasók egy hányadát. (Azt írják erről, hogy „a kiugratott 51 előfizető helyébe éppen négyannyi jelentkezett. Újból bebizonyosodott, hogy klub, kaszinó és kávéház csak megromtója a heti vállalatnak. Az egyesekből telik ki az igazi nagyközönség.” (1905. III. 26. :16).

Nem meglepő, hogy a lap szerkesztési módja mindvégig a „családiasság” eszményének felelt meg: professzionisták és műkedvelők állították össze a hivatás és játék elemeinek egyesítésével. Általában hétfőként sziporkázták ki a heti anyag ötleteit a szerkesztő lakásán, vagy a kávéházban. A további menetrend: kedden és szerdán — a ki-dolgozás. (BÉR Dezső szerződésében olvashatjuk: „A témát a lap szerkesztősége szolgáltatja 48 órával a cliché készítőjének való leadási határidő előtt, s a rajzok a szerkesztő kívánsága szerint kell, hogy készüljenek.)¹⁵ Csütörtökön — ellenőrzés; pénteken — nyomda; szombaton — postázás; vasárnap — olvassák és szidják a megvalósítást.

A lap levelezési rovatában pedig a szerkesztő magyaráz, pironkodik, buzdít és lelkesül. A „családias” szerkesztés gyakorlatában a belső kör nyilván személyesen fejezte ki a véleményét. A levelezés így a vidékiek, s általában a külső kör számára volt fenntartva.

A szerkesztőség tudatos meggondolásból törekedett a közönségkapcsolat hagyományos módszereinek ápolására, s ha kell felújítására.

Még 1905-ben is arról értesülünk, hogy a *Borsszem Jankó* szerkesztői széles körből kapnak tréfás történeteket közlésre. Az egyik megfelel — válaszolják, a másik nem, mert feleketet sért, mert obszcén, mert szegény özvegyen gúnyolódik. Ugyanebben az évben közlik, hogy a „belső hívek” részére ismét rendszeresítik a hétfői találkozókat. (1905. XI. 16.:15.)

Annak azonban semmi nyoma sincs, hogy ez a tudatos archaizálás segített volna valamit visszahódítani a *Borsszem Jankó* szertefoszló népszerűségéből.

Összefoglalás. A századelő a *Borsszem Jankó* számára a hanyatlás, az üzleti sikertelenség időszaka. Megalapításakor tekintélyét azzal nyerte el, hogy modern volt, lényeglátó és szellemes. Émelkedése és második delelőpontja a kilencvenes évek elején egy korszak virágzását, egy világnézet és egy társadalmi osztály sikereit és egy tehetséges, sokoldalú értelmiségi kör fiatalságát fejezte ki a humor nyelvén.

A századfordulón azonban a liberalizmust és polgári—földesúri híveit konzervatívva merevítette az érdekvédelem. A lap alapítója és második alkotói nemzedéke megöregedett. Velük nehezedett tekintélyessé az a humor is, amit a lap befutott, rangos értelmiségi alkotói szereztek.

A *Borsszem Jankó* addig volt üzleti és társadalmi siker, amíg közönsége nagyjából a kiegyezés első szakaszának inzmír hagyományos politikai nyilvánosságával volt azonos. A századelőn a liberalizmus már csak cselekvési vezérfonal, taktika, érvek rendszere csupán, nem elv. A szabadelvű tábor irányzatokra szakadt.

A lap körül megváltozott a politikai légkör, és megváltozott a közönség. Az egykori nyájas politikai világban, amikor csak egy reprezentatív elit közönség politizált, a lap mindnyájuk családi lapja volt. A századelőn a szerkesztőség még mindig úgy politizál, mintha az egész hagyományos közönség reprezentatív élclapja lenne a *Borsszem Jankó*. Holott a rétegződött, vegyes ízlésű olvasók jogosan látták meg benne egy frakció szócsövét.

A lap valóban csak az ó-szabadelvűek érdekében szól. Ezt gazdasági, politikai és társasági kapcsolatok egyaránt indokolják. A *Borsszem Jankó* Tisza-párti üzleti érdekelt-

¹⁵ Athenaeum irattárában 739. ügyiratszám alatt

ség, szerkesztőségében azok a hangadók, akik TISZA István szűkebb munkatársi körébe tartoznak.

A jelek szerint a lap még mindig tekintélyes, de már inkább a londoni *Times* módjára, csak tekintélyes. A tekintély pedig önmagában nem üzlet. A lap ráfizetéses. Az *Athenaeum*, miután HELTAI bevonása a szerkesztésbe nem állította meg a *Borsszem Jankó* hanyatlását, eladja.

Az üzlet és politika, a hagyomány és újítás összeütközéséből a politika és a hagyomány került ki győztesen. Az új tulajdonos és a szerkesztőség lélekből fakadó kaszt-fegyelmel konzervatív.

Világnézetüket a szerkesztéspolitikai minden részletkérdésében érvényesítik. Következesebben, mint eddig. Elfogultságuk minden metszetben kimutatható. Amiről beszélnek, s amiről nem; ahogyan érvelnek, s amilyen rendszerré ezek az érvek összekapcsolódnak. A bemutatott személyek és problémák köre, az ellenszenvék és rokonszenvék megoszlása a társadalmi osztályok és irányzatok között, mind-mind egy tanulóságot sugall. A lap Bourbon-jeligét választott cselekvési vezérfonalnak: nem tanult és nem felejtett semmit. Nem felejtette el, hogy liberális, és még nem tanulta, hogy ez már kevés. A realitásokkal dacolva, szerkesztősége tudatosan feláldozta a konzervatív gondolat oltárán az üzleti érdeket, a társadalmi tekintélyt és a maradék szellemi modernségét.

KRONSTEIN GÁBOR

Ballagi Aladár és az Egyetemi könyvtár. Tudománytörténetünknek különleges, kellemetlen voltában is érdekes színtöltője BALLAGI Aladár (1853—1928) tevékenysége. Ezt a színtöltőt szeretném egy kevésbé ismert, az Egyetemi Könyvtárral kapcsolatos esettel-nál kiegészíteni.

BALLAGI érdeklődése igen széles körű volt. Foglalkozott irodalom- és nyomdatörténettel, magyar, svéd, német és francia történelemmel. Indulatos természete heves vitákba sodorta, erősen támadott mindenkit, aki neki ellentmondani merészelt. Pályáján gyorsan haladt előre, az egyetemen 1880-tól helyettes, 1889-től rendes professzor, az Akadémiának már 31 esztendőskorában levelező tagja. Karrierjét jórészt összeköttetéseinek (apja egyetemi tanár volt), szélső nacionalista nézeteinek és erőszakos fellépésének köszönhette.

Több könyvet és számtalan hírlapi cikket írt, ezek felületességét, a bennük található súlyos tévedéseket és alaptalan vádaskodásait legjobban SZEKFŰ Gyula jellemezte *Mit vétettem én?* című művében.¹

Azt tartották róla, hogy könyvtárainkból — különösen az egyházi gyűjteményekből — számos művet tulajdonított el, másokat pedig megcsontított, értékes metszeteiket kivágta. Erre azonban a konkrétumok hiányoznak, egyetlen esetet sem bizonyítottak rá. Halála után hagyatékában ládászámra találtak közkönyvtári műveket, de azt nem vizsgálták meg, hogy ezek szabályszerű módon voltak-e kikölcsönözve.

Első általános felháborodást keltő tevékenysége az *Irodalomtörténeti Közlemények*hez kapcsolódik. Ennek szerkesztését ugyanis 1890-ben SZILÁDY Áron elfoglaltsága miatt ideiglenesen rábízták. Itt több baklövést követett el, például engedte, hogy közismert Zirnyi-költeményeket ESTERHÁZY Pál ismeretlen műveiként nyomassanak ki. A szerkesztői megjegyzés szerint „e közlemény egy egészen új nevet iktat költészetünk történetébe.”² Az Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának felszólítására sem akart a szerkesztésről lemondani, sőt a napilapokban különféle vádakkal támadta meg az

¹ Bp., 1916. főleg 13—33.

irodalomtörténészeket. Az akadémiai bizottság kénytelen volt megállapítani, hogy „más, akiben talán az elbizakodott önteltségnek s a maga sérthetlensége érzetének kisebb mértéke lett volna” már régen visszavonult volna a szerkesztéstől.³

A kilencszázas évek elején a *Nyelvtörténeti Szótár* megjelenése alkalmából BALLAGI a szerkesztőket a valótlanágok egész halmazával vádolta meg.⁴ A legnagyobb vihart azonban SZEKFŰ *A száműzött Rákóczi* című könyvével kapcsolatban keltette. Két évig tartó hajszát kezdeményezett, és sikerült elhítenie a közvéleménnyel, hogy SZEKFŰ hazaáruló, Rákóczi-gyalázó, a történetírást megszegyenítő Habsburg-bérenc.

BALLAGI a bölcsészkar által kiküldött tagja volt az egyetemi állandó könyvtárbizottságnak. Az Egyetemi Könyvtár közvetlen felettes hatósága az egyetem volt, ennek rektora és tanácsa, a könyvtárbizottság csak tanácsadó szerv volt. Századunk első két évtizedében véleményadás céljából mégis ide került minden, a könyvtárral kapcsolatos ügy, olyan is, amelyiknél az állásfoglalást mellőzni lehetett, mert elintézését törvény vagy rendelet írta elő. (Ilyen volt például az ötödéves korpótlék vagy családi pótlék engedélyezése.) Innen került az akta, kérelem, javaslat a rektor elé, s a rektor továbbította, ha felsőbb döntés kellett, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba.

A bizottság hat tagból állt, az elnöklő prorektorból, a négy kar egy-egy delegátusából és a könyvtárigazgatóból. A prorektor évenként változott, a könyvtári ügyeket nem ismerte alaposabban, az orvoskari tag pedig egyéb elfoglaltsága miatt ritkán vett részt az üléseken. Így a bölcsészkar agilis képviselőjének sok alkalma nyílt az Egyetemi Könyvtárral kapcsolatban véleménye hangoztatására.

BALLAGI állásfoglalásai sok esetben — különösen 1911 előtt — a könyvtár javát szolgálták, megvétele javasolt egyes könyvhagyatékokat, sürgette a döntést egy új könyvtári épület ügyében . . . Ilyen az új szervezeti szabály-tervezethez való hozzászólása. A tervezet a magasabb tisztviselői állásokat középiskolai tanári képzéshez kötötte. Ő helytelenítette ezt. Szerinte „a könyvtárat használók szempontjából okvetlen szükséges, hogy a jog- és államtudományok és orvosi tudományok könyvkészlete ezekhez szakszerűen értő, ezeknek megfelelő tisztviselők kezelése alatt álljanak. Ezek körében tehát ne csak lehessen, de legyen a többi fakultás képviselve. Csak nemrégén volt alkalmunk tapasztalni, mennyi bajt és kellemetlenséget okozott a kézi könyvtár nyomtatott katalógusának hibás szakozása.”⁵ Ezért javasolja, hogy a képzést doktorátushoz vagy államvizsgálóhoz kössék.⁶

Az Egyetemi Könyvtárat jóformán korlátozás nélkül használhatta, minden kérését teljesítették, annyi és olyan könyvet kölcsönözhetett, ahányat és amilyent akart. 1910. december 22-én azonban összeírták tartozásait. Ekkor kiderült, hogy 405 kötet van nála kölcsön, köztük számos ritkaság, ősnymtatvány, 1711 előtt kiadott magyar nyelvű mű, s ezek egyike-másika egy évtizednél hosszabb idő óta. BALLAGI megkapta ezt a jegyzéket, és a nála levő könyvekből többet visszaadott. Ezek közt szerepelt három olyan RMK kötet, amelyikről nem találtak térítvényt. BARBUL Jenő, a kölcsönzés vezetésével megbízott tisztviselő felajánlotta, hogy egy külön elismervénnyel igazolja a visszaadást. BALLAGI nem fogadta el ezt a megoldást, hanem — eléggé következetlenül — két kötetet ott hagyott, a harmadikat pedig újból magához vette térítvény nélkül.

Az igazgató, FERENCZY Zoltán ezt az esetet jelentette a rektornak. Elgondolható — írta — hogy BALLAGINál esetleg más könyvek is vannak térítvény nélkül. Ezért kérte,

² *Herceg Esterházy Pál nádor versei*. ItK. 1892. 129—146., 340—357. I. A szerk. megjegyzése a 129. l.-on.

³ Idézi SZEKFŰ: I. m. 28—29.

⁴ B. A.: *A magyar nyelv barátaihoz*. Bp. 1904.

⁵ BALLAGI itt elsősorban SZABÓ Ervinnek és MADZSAR Imrénnek az Egyetemi Könyvtárt bíráló, a *Huszádik Század* 1907. évf.-ában megjelent kritikájára céloz. 964—976.

⁶ EK. irattár 238/1908—09.

hogy szólítsák fel őt minden nála levő, könyvtári pecséttel ellátott mű bemutatására, hogy ennek alapján helyesbíthessék a kölcsönzési nyilvántartást.

Elismerte a jelentésben, hogy olyan művekről viszont találtak térítvényt, amelyeket BALLAGI már korábban visszaadott. Ennek oka a következő: BARBUL szerint a raktárok azt mondják, több ízben előfordult, hogy BALLAGI a magával hozott könyveket letette valamelyik asztalra, s ők, nem tudva, hogy ezek házon kívüli használatra lettek kölcsönadva, a helyükre rakták. Nem gondolták, hogy térítvényt állítottak ki elvitelükről, nem is keresték ezt. Néha viszont azért nem találták a térítvényeket, mert BALLAGI „saját mondása szerint úgy állította ki, hogy felismerhetőek ne legyenek, hogy mások ne tudhassák, miféle mű van nála.” Ilyen eset: szerzőt nem írt, csak általános címet, „sermones”.⁷

Az ügyet a könyvtárbizottság 1911. február 8-án tárgyalta. BALLAGI dühöngött. „A feljelentést — írta a prorektorhoz címzett nyilatkozatában — mely tartalmilag a valósággal, alakilag a könyvtári szabályzattal homlokegyenest ellenkezik, mint illetéktelen zaklatást és hatóság előtti dehonesztálást, nemcsak visszaautasítom, hanem amennyiben megfelelő teljes elégtételt nem kapnék, fenntartom magamnak a jogot, hogy azt magán úton, vagy a nagyméltóságú minisztérium útján megszerezem.”⁸

A továbbiakban mellékösvényre tereli a dolgot. Úgy fogja fel a vádat, mintha FERENCZY azért jelentette volna fel, mert nem juttatta vissza határidőre a kölcsönkönyveket. Az igazgató jóhiszeműségét — szerinte — eleve kizárja az a körülmény, hogy nem tartotta be a késedelmes kölcsönzőkkel szemben előírt eljárást, hogy a feljelentés előtt őt nem szólította fel a visszaadásra. Az egyetemhez csak abban az esetben fordulhatott volna panasszal, ha a címére küldött felszólítás eredménytelen maradt volna. Az ellene emelt vád — szerinte — annál felháborítóbb és érthetlenebb, mert a könyvtárosok öt hosszú évek során át „valósággal példásan mintaszerű kikölcsönző” gyanánt emlegették. Ezután visszafordítja a vádat a könyvtárra, a hiányosan kiállított térítvényekért a tisztviselők felelősek, miért nem ellenőrizték a kiállítás helyes voltát. Arról nem tesz említést, hogy ő délután hozta vissza a kölcsönvett műveket, amikor nem volt kölcsönzés, hanem panasolja, hogy a térítvény-szekrény egész délután zárva van, s „ennélfogva olykor tisztán a szolga jóakarától függ, hogy másnap kiveszi a szekrényből a visszavitt mű térítvényét vagy nem.”

Az igazgató jelentése — folytatja támadását — vádirat saját maga ellen, mert az ügyviteli szabályzat arra kötelezné, hogy a tanév utolsó hónapjában minden munkát bekérjen, s azokról, amelyeket felszólítás ellenében sem adtak vissza, kimutatást terjesszen az egyetemi tanács elé.

Az bizonyos, hogy a könyvtár is követett el hibát azzal, hogy olyan sok ritkaságot adott kölcsön, és hogy ezeket már régóta nem kérte vissza. Hibázott abban is, hogy a térítvények szabályszerű kiállítását nem ellenőrizték. Ez utóbbi azonban nyilván BALLAGI erőszakos természetére vezethető vissza, aki nem tűrte, hogy ellenőrizzék őt. Egyébként megállapították a kéziratári használati napló alapján, hogy 1910. október 4-én helybeli használatra kapott egy ősnymtatványt, ezt térítvény kiállítása nélkül vitte haza, s csak 1911. március 8-án szolgáltatva vissza. Ez valószínűleg nem egyetlen eset volt, és ilyenkor akármilyen „jóindulatú volt a szolga”, hiába kerestek térítvényt.

⁷ EK irattár 228|911. A könyvtár irattárában „Dr. Ferenczy Zoltán igazgatása korából való vegyes ügyiratok” elnevezésű dobozban „Ballagi-ügy” címmel vannak összegyűjtve a kölcsönzésével kapcsolatos tisztviselői jelentések és egyéb iratok.

⁸ A könyvtárbizottsági ülések jegyzőkönyveit a fogalmazványokkal együtt külön dobozban őrzi a könyvtár kéziratára.

Az egész BALLAGI kölesönzési ügynek az a legfeltűnőbb vonása, hogy nem lett folytatása. Nincs nyoma annak sem a könyvtárbizottsági ülések jegyzőkönyveiben, sem az iktatókönyvekben, sem másutt, hogy az 1911. május 2-i ülés után bárhol is foglalkoztak volna vele. Az „illetéktelen zaklatásért” látszólag szenvedélyesen felháborodó BALLAGI később nem ragaszkodott az elégtételhez. Igaz, hogy kölesönzési tartozásait sem rendezte. A használati napló tanúsága alapján 1913. elején még mindig 13 ósnyomtatvány, 16 RMK mű, 2 Hungarica és 1 kézirat volt nála kölesön, s ebből 19 kötet 10 évnél régebben! A nem iktatott, csak az igazgató tájékoztatására készült tisztviselői jelentések szerint 1911. szeptember 29-én és 1913. január 13-án megismétlődött az az eset, hogy az általa visszahozott műről nem találtak térítvényt, mire ő a könyvtári könyvet mindkétszer „Ha nincs térítvény, nincs könyv” kijelentéssel újból magához vette, és nem fogadta el a tisztviselők azon ajánlatát, hogy külön írásban ismerik el a visszavételt.

A folytatás elmaradásának okára nézve csak találgatásokra vagyunk utalva. Elsősorban nyilván a könyvtárbizottság a hibás. Nem akart botrányt, nem akarta elítélni sem egyik tagját, sem a könyvtárt. Békére, elnézésre intette mindkét felet, s ebben a szelíd természetű FERENCZI éppúgy belenyugodott, mint az indulatos, de magát hibásnak érző BALLAGI. Ez utóbbi azonban sérelmét nem felejtette el, és ettől kezdve a legkülönbözőbb ügyekben a könyvtárra és igazgatójára nézve sértő megjegyzéseket és kellemetlen javaslatokat tett.

Az 1912. december 17-i ülésen BALLAGI az igazgatói lakás megszüntetését ajánlotta. FERENCZI kérte, hogy határozat előtt adjanak időt a bizottságnak az ügy tanulmányozására, mert elvi kérdésről van szó, arról — az eredeti jegyzőkönyvet idézve — „hogy általában ésszerű-e az igazgató lakását megszüntetni.” Mikor a jegyzőkönyvet megküldték aláírásra a javaslattevőnek, a következőt írta be: „Dr. Ballagi Aladár azon hozzáadással, hogy az igazgató úr felszólalása után példátlan durvaságnak minősítettem minden ízében objektív és indokolt indítványomra tett megjegyzését. Az indítvány, mert én tettem, eo ipso ésszerű.”(!)

A prorektor — Hóman Bálint jegyzőkönyvvezetőnek FERENCZI számára készített jelentése szerint — ez alkalommal is elsimította az ügyet. Kijavította a jegyzőkönyvet. FERENCZI kijelentését „ismételt felszólalása után”-ra egyszerűsítette, s ezután BALLAGI lemondott öntelt megjegyzésének írásba foglalásáról.

1913-ban két ór, DEDEK Crescens és KUDORA nyugdíjazását kérte. Az igazgató és a bizottság az így megüresedő helyekre TETZEL Lőrinc és BARBUL Jenő kinevezését javasolta, TETZEL, BARBUL helyére HÓMAN Bálintot és CZEKE Marianne-t, ez utóbbiak állására pedig GROSZ Gézát és WALDBAUER Ilonát. Valamennyien kinevezett alkalmazottak voltak, TETZEL 16, BARBUL 13, HÓMAN 10, CZEKE 8, GROSZ 5 és WALDBAUER 4 év óta. BALLAGI először TETZEL előléptetését vétőzta meg a rektornál, majd a bizottság 1913. november 21-i ülésén az összes előléptetés ellen tiltakozott, valamennyi állásra pályázat hirdetését javasolta, és a kinevezést szakvizsga letételéhez kötötte.

Az Egyetemi Könyvtárban 1874-ben rendszeresítették a könyvtárosi szakvizsgát, az utolsót 1898-ban tartották. Azóta a kinevezéshez nem követelték meg a letételét. Ehelyett a kinevezendők egy-két évig díjnoki vagy fizetéstelen gyakornoki minőségben szolgáltak. Így gyakorlat útján szerezték meg a szükséges szakismereteket, és a vezetőségnek alkalmuk nyílt rá, hogy rátermettségüket, tudásukat, szorgalmukat megismerje.

Arról lehet vitatkozni, hogy általában helyes-e vizsgához kötni a kinevezést vagy nem. Az azonban biztos, hogy értelmetlen, sőt méltánytalan a vizsga megkövetelése olyan tisztviselők esetében, akik több év óta kifogástalanul látták el a szolgálatot, akik ellen komoly panasz nem merült fel, s akiket már előzőleg kineveztek a könyvtári státusba. A könyvtárbizottság így is határozott, BALLAGI akadémikuskodását leszavazta.

A rektor az egyetemi tanács 1913. június 30-án hozott határozatának megfelelően elrendelte „a könyvtár általános revízióját, egy általános leltár készítését, a könyvtári kölcsönzések, bevételek és kiadások megfelelő nyilvántartását”. Általános revízió alatt, mint a tárgyalásból kitűnt, állományrevíziót értek.

A rektor átiratát a bizottság 1914. január 23-án tárgyalta. Elsőnek a könyvtárigazgató szólalt fel, különválasztotta a három egymástól lényegesen elütő dolgot — állományrevízió, általános leltár (helyrajzi katalógus) készítése, az adminisztráció felülvizsgálása — és végrehajtásukra javaslatokat tett.

BALLAGI azonnal határozottan ellenezte ezeket a javaslatokat. „Természetes — mondotta — hogy e vizsgálatból... a könyvtárigazgató és a könyvtár egész személyzete kizárandó. A revíziót a könyvtárbizottságnak magának kell megejtenie.”

Azt hiszem, nem szorul bővebb magyarázatra, hogy nemcsak az állományrevízióra, de a többi feladatra sem vállalkozhatott az öt egyetemi professzorból álló bizottság. Kivihetlensége mellett sértő is ez az elgondolás, hiszen — hangoztatta FERENCZI — „ily vizsgálat egyértelmű a fegyelmi vizsgálat, s az egész tisztikar ellen gyanúsítást tartalmaz.” KISS János prorektor helyesen állapította meg, hogy a revíziót mindenütt a hivatali főnök felügyelete alatt hajtják végre, ez amúgysem lehet a bizottság feladata, annál kevésbé, mert a könyvtár vezetősége ellen semmiféle gyanú nem merült fel. Ennek megfelelően született meg a véghatározat, elfogadva FERENCZI javaslatait.

BALLAGI kötekedő természetét ezen az ülésen sem tagadta meg. TETZELT „közokirat-hamisítónak”- nevezte, s azt állította többek között, hogy „a másodpéldányok pontatlan kezelése, meglevő példányok duplumba helyezése stb. tág teret nyit a legsúlyosabb hivatali visszaéléseknek.” De a bizottság is hű maradt korábbi magatartásához. A jegyzőkönyv fogalmazványából utólag minden sértő, bántó nyilatkozatot töröltek, nehogy a minisztérium vagy a nagy nyilvánosság tudomást szerezzen olyan belső ellentétéről, amely egy professzort, egy bizottsági tagot kedvezőtlen színben tüntethetne fel.

A világháború kitörése után BALLAGI ritkán hallatta könyvtári ügyekben a szavát, az 1916|17. tanévben pedig megtörtént a könyvtárbizottság átalakítása. Öt taggal bővült, a négy prodékánnal s a bölcsész tudományi kar egy helyett két tagot küldhetett, egy társadalomtudományt és egy természettudományt oktató professzort. E két helyre BLEYER Jakabot és FRÖHLICH Izidort választották meg.

VÉRTESY MIKLÓS